

A 10. SZÁZADI ERDÉLY POLITIKAI TÖRTÉNETÉHEZ

1. A források

Erdély 10. századi politikai történetét vizsgálni igen nehéz feladat. Nem elsősorban a régióra vonatkozó nézetek ellentmondásos volta teszi azzá, hanem az a sajátos körülmény, hogy a 10. századi Erdélyre úgyszólván nincsenek források. Bóna István kutatásai ugyan mérföldes lépésekkel vitték előre a korai Erdély népiség- és településtörténetére vonatkozó ismereteinket a térség régészeti emlékeinek számbavételével,¹ ám mindebből viszonylag csekély számú következtetés adódik a politikatörténet számára hasznosíthatóan. Ezrével ismerünk a 10. század utáni időből helyneveket Erdély területéről,² ám roppant nagy kérdés, hogy ezek közül melyeket lehet visszavezetni a 10. századba, egyáltalán megvan-e a lehetősége annak, hogy a zömmel a 13. században vagy az azt követő évszázadokban felbukkanó helyneveket – minden különösebb indok, a forráskritika elemi alkalmazása nélkül – visszavigyük a 10. századba. További kétely, hogy a helynevekből (még ha valaha sikerülne is azok 10. századi rétegét megbízhatóan elkülöníteni a későbbi keletkezésektől) mennyire szabad vagy szabad-e egyáltalán politikatörténeti következtetésekre jutni, amikor tudott tény, hogy a helynévadási indítékok gazdag választékából nem társadalom- vagy politikatörténeti szempont, hanem csoportlélektani indokok alapján válik egy-egy (nagyritkán két) indíték az adott helynevet meghatározó tényezővé.³ Csak helyeselni lehet Györffy György azon eljárását, hogy a korai Erdély történetének vizsgálódásából legfrissebben kikapcsolta „a *Gyula* helyneveket, mert a *Gyula* szn. divatos volt az Árpád-korban; belőle később is keletkezhetett helynév”.⁴ Úgy hisszük, a helynévkutatásban – általunk már régebb óta hangoztatott – alapelvet fogadott el és érvényesített e helyütt Györffy. Nem kevesebbet jelent ez, mint annak beismerését: jelen tudásunk alapján nem tudjuk különválasztani az azonos hangalakot mutató helyneveket keletkezési idejük szerint, márpedig kétségtelen, hogy ilyen földrajzi nevek több (sok)

¹ *Bóna István*: in: *Makkai László–Mócsy András* (szerk.): Erdély története I. Bp. 1986. (a továbbiakban: ET) 194–234.

² *Kniezsa István*: Keletmagyarország helynevei. *Deér József–Gáldi László* (szerk.): Magyarok és románok I. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp. 1943. 177–295.; *Coriolan Suciú*: Dicționar istoric al localităților din Transilvania I–II. București 1967.; *Ernst Wagner*: Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Köln–Wien 1977.

³ *Kristó Gyula*: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LV. Szeged 1976. 10–14.

⁴ *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III. Bp. 1963–1987. (a továbbiakban: ÁMTF) II. 47.

évszázad alatt bármikor keletkezettek. Csak egyetlen példát idézünk a lehetséges temérékből ennek igazolására. Az Ugocsa megyei Gyuláról Szabó István azt állapította meg: „Az Akli és Feketeardó között 1337-ben megvont határ leírásában még nincs említve, jóllehet ez a határ ma gyulai földön húzható meg, ami arra mutat, hogy Gyula csak ez után keletkezett. Nevével először 1396-ban találkozunk, megtelepülését tehát 1337–1396 között kell keresni.”⁵ Botor dolog lenne tehát az erdélyi püspökség területén fekvő ugocsai Gyulát az erdélyi Gyulák első családtagjaival genetikus kapcsolatba hozni, s bizonyosságát látni ebben a helynévben annak, hogy az erdélyi Gyulák Ugocsában, az erdélyi püspökség északnyugati nyúlványában ősfoglalók voltak. Persze, az ugocsai Gyula esetében megóv bennünket ettől a kapitális tévedéstől az a szerencsés körülmény, hogy az adatok ránkmaradásának véletlenszerűsége folytán ki tudjuk következtetni hozzávetőleges keletkezési idejét. Ám mi a helyzet, ha nem ismerjük a helynévalakulás sajátos viszonyait (sem annak dátumát, sem történelmi körülményeit)? Bizony, ebben az esetben tudásunk vastkos hézagait hidaljuk át meg nem engedhető feszításválságra azzal, ha ellenőrizhetetlen és éppen ezért ötletszerű helynévi kombinációkba bonyolódunk. Úgy tűnik tehát, hogy a 10. századi Erdély történetéből általában, a 10. századi Erdély politikatörténetéből pedig különösen ki kell zárunk a helyneveket.

A régészeti és helynévi forrásokon kívül már csak az írott kútfők maradnak meg számunkra a dolgozat címében foglalt kérdéskör megoldásához. Igaz, legújabbban felfedezett, hogy erdélyi rovásfeliratos emlék a 10. század hagyatéka lenne,⁶ de ez a kérdéskör még további alapos vizsgálatot igényel. Mindebből az következne, hogy a 10. századi Erdély politikatörténetéhez csak a régés-régóta ismert és elemzett kútfőket (a krónikákat és a gestákat) kellene és lehetne felhasználnunk? Különösen azért adunk nehéz szívvel a kérdésre igenlő feleletet, mert ezek a források igencsak távol vannak attól, hogy minden további vizsgálat nélkül megbízható tükörképei lennének a 10. századi Erdély politikai viszonyainak. Anonymus 1210 táján írta gestáját,⁷ őt tehát háromszáz esztendő választotta el a 10. század elejétől, s kétszáznál is több év a 10. század végétől. Miközben történetírásunk elveti a névtelen jegyző tudósítását a magyar honfoglaláskor Erdélyben országgló blak Gyaluról, ugyanakkor annak néhány képviselője elfogadja (majdhogynem készpénznek veszi) Gyalu magyar ellenfelének, Téténynek (*Tuhutum*) történeti valóságát a 9. század végén. Ám amikor teljes joggal az anonymusi koholmányok kelléktárába utasítjuk Gyalu személyét erdélyi „államával” együtt, vajon nem kellene-e óvatosabban eljárni Téténnyel és Tétény erdélyi honfoglalásával kapcsolatban? Meggyőződéssel valljuk, hogy ahol Anonymus nem saját korában élő személyek, nemzetségtagok eredeti értelmét vesztő, évszázadok alatt elhalványodó emlékezetére épített,⁸ ott megbízhatósága túlnyomó részben kizárható. A nemzetségi emlékezet elsősorban földhöz, birtokhoz kapcsolódott, ezért Anonymus azon helyei, amelyek egyes személyek, nemzetségtagok ingatlanaira vonatkoznak, nagy régiségre mehetnek vissza. Ám amikor egyes történelmi

⁵ Szabó István: Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség I. 1. Bp. 1937. 359.

⁶ Vékony Gábor: Egy kazár felirat a Kárpát-medencében. Életünk 1987. 378–384.

⁷ Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet. Bp. 1983. 369–392., 575–579.

⁸ Makkai László (ET 270.) szintén azt hangoztatta: „Anonymusnak viszonylag legmegbízhatóbb értesülései... a családi hagyományok voltak.”

eseményeket (csatákat, ütközeteket) kellett megkonstruálnia, döntően fantáziájára volt kénytelen hagyatkozni. Anonymus forrásértékének megállapításához tehát az emlékezet tárgya, irányultsága szolgál valamelyes biztos iránytűként. Az emlékezet pedig elsősorban az anyagi javakat, azok helyét, nagyságát, a birtoklás pusztá tényét és régiségét őrizte meg. További nehézség forrása, hogy a 10. századi Erdélyről még Anonymusnak sincs mondanivalója, leszámítva azt az egyetlen mozzanatot, hogy felsorolja Tétény leszármazottait, akik szerinte a 10. században éltek. A névtelen jegyző által erdélyinek minősíthető események nagyobbik része (az erdélyi honfoglalás) a 9. század végére, kisebbik része (az erdélyi Gyula alulmaradása Szent Istvánnal szemben) pedig már a 11. század elejére vonatkozik. Hasonlót mondhatunk el a 14. századi krónikakompozícióról, amelynek szövegei a 11. századtól (a 11. század végétől) a 14. század közepéig terjedő időközben készültek, a 10. századi Erdélytől tehát – a szélső határokat figyelembe véve – 100–450 évnyi távolságra. Ráadásul a 10. század itt is fehér folt. Hiszen a krónikának azon megjegyzése, hogy Álmost Erdély hazában megölték (*Almus in patria Erdelw occisus est*),⁹ még 895 körüli esemény emléke lehet, viszont Szent Istvánnak az erdélyi Gyula elleni hadjáratát leíró fejezet már a 11. század elejéhez utasít bennünket. Egyetlen közvetett híre van a 13. század végi Kézai Simonnak a 10. századi Erdéllyel kapcsolatban. Szerinte a honfoglaló Gyula, bár „a többiekkel együtt Pannóniába ment, végül Erdély részein lakott”.¹⁰ azt a benyomást keltve ezáltal, hogy az 1280-as években mintha még tudott volna arról: a Gyulák csak utóbb, a 10. század folyamán nyugat felől, tehát a Duna–Tisza vidékéről nyomultak be Erdélybe.

Úgy tűnik, áthatolhatatlanul sűrű homály fedi el előlünk Erdély 10. századi történetét. A legutolsó időkig e homály nem is oszlott, már ami a források gyötrő hiányát jelenti. Makkai László lépett fel legújabban azzal a feltételezéssel, hogy egy kortárs arab geográfus 932-re tett híre, miszerint a besenyők és a magyarok a bolgárok ellen vonultak, s Bizánc a bolgárokat segítette, kapcsolatba hozható „Erdély déli részének a magyarok által való elfoglalása”-val. A – mint Makkai írja – „népek, »városok« és országok neveit összekeverő zavaros szöveg”¹¹ ilyenfajta értelmezést azonban nem enged meg. Maszúdí szövegéből kiderül, hogy a W.l.n.d.r. (nándor’, azaz ’bolgár’) nevű nagy görög város a bizánci birodalom határán volt, abban az irányban, ahol a besenyő és a magyar nép lakott. E város a hegyek és a tenger között terült el, s védőpajzsként zárta el a türkök (= besenyők és magyarok) útját Bizánc felé; Bizánc számára „a hegyek, a tenger és ennek a városnak a lakói [védelmet] nyújtottak velük [a besenyőkkel és a magyarokkal] szemben”. Feltétlenül azon az útvonalon feküdt, amely a magyarok földjéről Konstantinápolyba vezetett, mert egyfelől ha nem így lett volna, védelmi feladatot Bizánc számára nem tudott volna ellátni, másrészt pedig e város elfoglalása után a magyarok és a besenyők továbbvonultak innen „Konstantinápoly irányába”.¹² E W.l.n.d.r. elfoglalásában olyan katonai tettet kell látnunk, amely a Konstantinápoly elleni hadi akció

⁹ *Emericus Szentpétery*: *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 287.

¹⁰ SRH I. 166.

¹¹ *Makkai László*: ET 271.

¹² *J. Marquart*: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig 1903. 61–63.; *Györffy György*: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Bp. 1986.³ (a továbbiakban: MEH) 101–103. (Czeglédy Károly fordítása.)

részeként az Al-Dunától délre eső balkáni területen, a Fekete-tenger és a Balkán-hegység régiójában zajlott le, s e terület egyaránt megközelíthető volt a Kárpát-medencei magyarok és az Etelközben (tehát a Kárpát-medencén kívül) élő besenyők számára. Így hát Maszúdi adata nem vonatkoztatható Dél-Erdélyre, s ebből nem olvasható ki az, hogy a magyarok – legkésőbb – 932-ben foglalták el a bolgároktól Erdély déli részét.

A 10. századi Erdély politikai történetéhez így elsősorban a már sokszorosan megtárgyalt, ám teljesen még ki nem aknázott magyarországi elbeszélő forrásokat (Anonymust és a 14. századi krónikakompozíciót) kell felhasználnunk, de erőteljesen be kell vonnunk a vizsgálatba a későbbi Erdély történetének mindazon vonásait, mozzanatait is, amelyek visszakövetkeztetésre alapot nyújtanak.

2. A kutatás mai állása

A történeti kutatás részint politikai töltetű indítékoktól vezetettve, részint pedig a forrásanyag gyötrő hiánya miatt igen eltérő véleményeket nyilvánít a 10. századi Erdélyről. A mai román történetírás tendenciája kétségtelen: minél erősebben hangoztatni a dákoromán kontinuitásnak megfelelően a románság erdélyi jelenlétét és államalkotó képességét a 9. században, a magyarok érkezését megelőzően. Azt ugyan kénytelen elismerni a román történetírás, hogy a honfoglaló magyarok megfordultak Erdélyben, de az erdélyi só megszerzése után visszavonultatja őket a térségből, s még Szent István király 11. század eleji erdélyi katonai akcióját, Gyula leverését követően is csaknem évszázadnyi szünetet iktat be a magyarok erdélyi előrenyomulásában, jobbra besenyő uralom alatt állónak ábrázolva a 11. századi Erdélyt. Csak e század végétől kezdve tételez fel számottevő magyar behatolást Erdélybe, de nem mulasztja el hangoztatni: „a 13. század második felében és a 14. század első negyedében Erdély már csak formálisan tartozott a Magyar Királysághoz, a valóságban különálló ország (*regnum*) volt”.¹³ A jelen dolgozat nem tekinti feladatának, hogy kitérjen a dákoromán kontinuitáselmélet bírálatára, így megelégszik annak leszögezésével: nincs egyetlen magyarországi történész sem, aki hitelt adna a román történetírás iménti állításainak. Annál inkább joga van a magyar történetírásnak elutasítania a román álláspontot, mivel az egyetlen Anonymust leszámítva, aki 1210 táján írta munkáját, románok a 13. század elejéig elő sem fordulnak Erdély (illetve az egész akkori Magyarország) területén. Már e két körülmény egybeesése – hogy tudniillik Anonymus akkor írt románokról (a honfoglalás korába visszavetítve őket), amikor azok kezdtek megjelenni Magyarországon – roppant valószínűvé teszi: a névtelen jegyző saját kora viszonyait vetítette vissza a 9. század végére. Mivel ezt tucatnyi más esetben teljes bizonyossággal megállapíthatjuk (így pl. az 1180-as években létrejött kumán–bolgár–blak [román] szövetséggel kellett a honfoglaló magyaroknak harcolniuk; Árpád vezérrel az 1200 körüli magyarországi társadalmi csoportok tagjai, nemesek és szerviensek lakmároztak együtt Attila király palotájában; Anonymus saját munkáját

¹³ Miron Constantinescu (szerk.): Erdély története I. Bukarest 1964. 101–108. (a vonatkozó rész Ștefan Pascu munkája); Ștefan Pascu: Voievodatul Transilvaniei I. Cluj 1972.² 61–129.; Ștefan Pascu: Mit jelent Erdély? Az erdélyi civilizáció a román civilizáció keretében. Bukarest 1984. 56.

presens pagina kifejezéssel illette, ez 1193-ban bukkan fel első ízben III. Béla kancelláriájában, amelynek az író jegyzője volt), kétségünk sem lehet: a 10. századi Erdély történetében a románoknak semmiféle szerepet nem juttathatunk.¹⁴

A magyar történetírás hosszú utat járt be azóta, hogy a 19. század végén több neves történész (Tagányi Károly, Karácsonyi János) kidolgozta Erdély kései magyar megszállásáról szóló feltevését. Tagányi Károly azzal indokolta, hogy Erdélyben nem volt honfoglalás, mert „*e földön egyetlen autochton nemzetség se volt*” az itteni birtokok magyarországi nemzetségekből valók, az Erdélyben található egy-két nemzetségi monostor Magyarországról származó genusoké volt. Így Erdélyt nem a nemzet – vélte Tagányi –, hanem a dinasztia hódította meg Szent István (vagy talán Géza fejedelem) korában. Karácsonyi János helynevekre építő gypű-vonulatok megrajzolásával jutott Tagányiéhoz hasonló, sőt radikalitásban még azt is túllépő következtetéséhez: „Erdélyt a magyarok a honfoglaláskor 896-ban nem szállották meg, azt 896–1000 években nem birták, s azután is csak fokonként foglalták el.” Elvetette Karácsonyi az erdélyi püspökség Szent István kori voltát is, annak első székhelye véleménye szerint Szilágy megyében volt, s csak Szent László korában került át a központ Gyulafehérvárra.¹⁵

Sajátos módon a régész Roska Márton kezdeményezte az 1920–1930-as években ennek a tételnek a revízió alá vételét. Az általa felsorolt régészeti leletek (Marosgombás, Magyarlapád, Gyulafehérvár, Borosbenedek, Borberek, Nyírmező, Csáklya, Kolozsvár, Vajdahunyad, Várfalva és Eresztevény) „vitán felül álló, kétszer kettő erejű bizonyítékok, melyek alapján mint tényt állapíthatjuk meg, hogy a magyarság erdélyi honfoglalása már a vezérek korában megkezdődött.”¹⁶ Rövidesen a történettudomány is módosította álláspontját Erdély magyar megszállása kérdésében. Deér József 1934-ben még meglehetősen óvatossággal fogalmazott: „Az erdélyi honfoglalás kapcsán a magyarság ezt a területet – ha csak szórványos megszállással is – a maga hatalmi szférájához csatolta,” de Erdély jelentős területeit továbbra is lakatlan gypűelvének képzelte el. Mályusz Elemér 1943-ban már viszont egyenesen arról írt, hogy „a X. századi Erdély magyarságának központja politikai és népi tekintetben egyaránt Gyulafehérvár volt”. A régi (Tagányi és Karácsonyi nevéhez fűződő) tétel megdöntésében Makkai László szerzett a történészek közül igen nagy érdemeket. Erdély északi és középső részén őt (a Gyula-Zsombor, az Agmánd, a Borsa, a Szil vagy Kalocsa és a Mikola) nemzetséget állapított meg, birtoklásukat visszavezette a 10. századba azon az alapon, „mivel egyikükről sem mutatható ki, hogy Erdélyen kívül máshol is birtokolt volna”. Ezzel szemben – vélte Makkai – nincs nyoma Dél-Erdélyben ősfoglaló nemzetségnek. A különbség okát abban látta, hogy az északi nemzetségek önként meghódoltak Szent Istvánnak, így megmenekültek a végpusztulástól, míg Dél-Erdélyben Gyula fegyverrel állt ellen a királynak, s így ő és hívei elvesztették birtokaikat. A magyar történetírásban tehát az 1930-as években és az 1940-es évek első

¹⁴ *Kristó Gyula*: a 7. jegyzetben i. m. 132–190., 498–511., 371–372.

¹⁵ *Tagányi Károly*: A honfoglalás és Erdély. Ethnographia 1890. 213–223.; *Karácsonyi János*: A honfoglalás és Erdély. Katholikus Szemle 1896. 456–483.

¹⁶ *Roska Márton*: Adatok a magyarság erdélyi honfoglalásához. Erdélyi Irodalmi Szemle 1927. 258–264.; *Roska Márton*: A honfoglalás és Erdély. *Asztalos Miklós* (szerk.): A történeti Erdély. Bp. 1936. 161–173.

felében szemléletváltás következett be: utat tört magának az a felfogás, hogy Erdély már a 10. század folyamán magyarok megszállta, a magyar nép sorsában osztozó terület volt.¹⁷

Sajátosan közvetítő álláspontot alakított ki a régi és az új elmélet között Váczy Péter. Feltevését Kézai Simon egyetlen mondatára építette, amely szerint a Gyulák eleinte Pannóniában szálltak meg, és csak később vonultak át az erdélyi medencébe. Ez a Kézai-féle tudósítás Váczy szerint visszavezethető a 11. századi gestára, vagyis „a 11. század vége felé még él a magyarság emlékezetében annak a tudata, hogy Erdélyt csak a honfoglalás és a törzsek elhelyezkedése után szállta meg”. Szellemesen kapcsolta Váczy az erdélyi honfoglalás időpontjának kérdésköréhez Biborbanszületett Konstantin császár 950 körüli tudósítását. A bizánci uralkodó Gyula országát a Maros mindkét oldalára, a Tisza és az Erdélyi Középhegység közé tette, de mivel az 1003-ban már Erdélyben feküdt, ennél fogva Váczy a gyulák erdélyi honfoglalását a 10. század második felére, a 950–1000 közti időre helyezte, s a 10. századi erdélyi honfoglalást összhangban levőnek ítélte a régészet (Roska Márton) megállapításaival. Megerősítve látta a gyuláknak Erdélybe a marosi víziút mellett való bevonulását azon körülmény révén is, hogy „egyetlen lelet, a kolozsvári kivételével Erdély valamennyi eddig ismert honfoglaláskori emléke a Maros völgyéből, legfőképp a Maros és Küküllő összefolyásának vidékéről származik”. Váczyéhoz hasonló álláspontot foglalt el Kniezsa István, aki nem ítélte lehetségesnek Erdély honfoglalás kori megszállását, s elfoglalásának első fejezetét a vezérek korára helyezte. Hasonló nézetet osztott Janits (Borsa) Iván. Ő Tagányira hivatkozva állapította meg: „Erdélyt nem szállhatták meg a honfoglaló magyarok, mert akkor ugyanazt a szervezetet és berendezést nyerte volna ez a vidék is, mint az ország többi része. . . Végeredményben tehát kétségtelennek vehetjük, hogy Erdély megszállása később történt, mint az ország egyéb részei.”¹⁸

A kutatás mai állása nem érthető meg e rövid (és teljességre igényt nem tartó) összegzés nélkül. Világosan kiderül e kurta vázlatból is, hogy az 1940-es évek közepéig nem jutott egységre a magyar történettudomány az alapkérdésben sem (mikor szállta meg a magyarság Erdélyt), miközben még több és kiáltóbb ellentét maradt az egy cseppet sem elhanyagolható részletek vonatkozásában (mint pl. abban, hogy hol volt Erdély első világi és egyházi központja, honnan ered a vajdaság intézménye stb.) A Századok 1945–1946. évi számában még napvilágot látott I. Tóth Zoltán forráskritikai tanulmánya Anonymus munkájának erdélyi vonatkozásairól,¹⁹ de voltaképpen hosszú időre ez vált a korai Erdélyre irányuló magyar történeti vizsgálódások záródarabjává. A magyar történetírás ezt követően évtizedekre lemondott a korai Erdély históriájának vizsgálatáról. Az Erdéllyel foglalkozó részlettanulmányok elapadtak, az összefoglaló szintézisek óvatosan megkerülték a „kényes” kérdéseket, olykor még Erdély nevének

¹⁷ *Deér József*: A középkori Erdély. Magyar Szemle 1934. 194–195.; *Mályusz Elemér*: A magyarság a középkori Erdélyben. Hittel 1943. 267.; *Makkai László*: Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. Századok, 1944. 163–191.

¹⁸ *Váczy Péter*: Gyula és Ajtony. Szentpétery Imre Emlékkönyv. Bp. 1938. 488–493.; *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI-ik században. *Serédi Jusztinián* (szerk.): Szent István Emlékkönyv II. Bp. 1938. 389–393.; *Janits Iván*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. H. é. n. [Bp. 1940.] 3–5.

¹⁹ *Inokai Tóth Zoltán*: Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. Századok 1945–1946. 21–84.

leírásától is tartózkodtak. Az egyetemi tankönyv szerint „a magyarok honfoglalása, a területek első meghódítása 9. század végén, a 10. század első éveiben a Maros és a Tisza völgyére, egyes tisztántúli területekre, a Duna–Tisza köze egyes részeire terjedt ki. A Dunántúl folyamatos megszállása a 10. század első felére esik”. Ezzel némileg ellentmondásban Ajtony és Gyula tárgyalása során a Maros-vidék és Erdély „később megszállt földek”-nek minősül. A kétkötetes *Magyarország története* szerint a keleti végeket a gyula törzse szállta meg. „A gyepek északon és keleten nem érték el a Kárpátokat. . . Erdély magyar és latin neve (erdöntúli terület) is még azt a helyzetet tükrözi, amikor a névadók Erdélyen innen éltek.”

Szimptomatikus jelentőségű az, amit a Moszkvában 1957-ben kiadott *Vszemirnaja isztorija* III. kötetében és annak Budapesten 1963-ban közzétett magyar fordításában olvashatunk. Ez együtt tárgyalja Havasalföld, Moldva és Erdély történetét a 9–13. században, mint a magyar kiadás jegyzete mondja: „a történeti fejlődés jövő, a XX. században kiteljesedő eredményeit tartva szem előtt. . . , jóllehet ez a IX–XIII. századi törzsszövetségi, illetve állami kereteknek nem felel meg.” A magyar kiadás jegyzete e kitételtől eltekintve inkább a szovjet monográfia szerkesztési elvét védi (amely megfelel a román álláspontnak): „a fejezet a történeti fejlődésnek megfelelően hangsúlyosan tárgyalja Erdély különállását a magyar államon belül, ami 1526 előtt tartományi formában (vajdaság) jelentkezett.” A dákoromán őslakosság továbbélése tekintetében mintha egyetértően emelné ki a magyar források hozzájárulását a kontinuitásemeléthez: „12–13. század fordulóján keletkezett Anonymus-féle Gesta már megemlékezik a román értelemben felfogható blachokról és ugyanez a forrás ír az erdélyi (erdöntúli, Ultrasiluana) blacus fejedelem szerepéről a magyar honfoglalás korában. A XIV. századi magyar krónikaszerkesztés már – a korabeli okleveles anyagban románt jelentő – vlachoknak nevezi a rómaiak eltávozásakor itt maradt kolónusaikat és pásztoraikat.” Ugyanakkor helyreigazító jegyzet nélkül maradt a *Vszemirnaja isztorija* azon állítása, hogy „Havasföldön, Erdélyben és különösen Moldvában a feudális viszonyok kialakulására nagy hatással voltak az óorosz állammal kialakult kapcsolatok. . . Ettől [a 10. század végétől] kezdve a szláv nyelv egészen a XVII. század közepéig a hivatalos iratok és a görögkeleti egyház nyelvévé vált nemcsak Moldva, hanem Havasföld és Erdély területén is.” A szovjet *Világtörténet* szerint Erdély „a XI. századtól kezdve a magyar királysághoz tartozott. A délnyugati [román] kenézségeknek és vajdaságoknak a XI–XIII. század folyamán harcolniuk kellett a magyar urak hódító törekvései ellen, akik ki akarták ide is terjeszteni uralmukat”.²⁰

Amikor a kutatás mai állásáról szólunk, nem csupán a 20. század első évtizedeiben folyt intenzív munkálatokra kell tekintettel lennünk, hanem azokról az évtizedekről is meg kell emlékeznünk, amelyek századunk közepén szinte teljes csendet teremtettek a korai Erdélyt érintő vizsgálódásokban, s ezzel jószerével átengedték a nemzetközi terepet a bizonytalan tudománytalannak nevezhető román álláspont számára. Leszámítva Bóna István jelentős településtörténeti kutatásait, az 1970-es évek óta lényegében három magyar kutató vállalkozott arra, hogy összefoglaló képet adjon a korai Erdély históriájáról:

²⁰ Elekes Lajos–Lederer Emma–Székely György: *Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig.* Bp. 1961. 46., 59.; Molnár Erik–Pamlényi Ervin–Székely György (szerk.): *Magyarország története I.* Bp. 1971.³ 45.; *Világtörténet III.* Bp. 1963. 444–445.

Györfly György, Makkai László és e sorok írója. Magunk 1974-ben megírt és 1979-ben megjelent könyvünk egyik fejezetében megkíséreltük az erdélyi vajdaság genezise kapcsán felvázolni Erdély 10–13. századi történetét. Részletes kifejtés helyett itt csak röviden utalunk arra: erőteljesen hangoztattuk a fejlődésbeli különbözőséget Erdély északi és déli része között, Észak-Erdélybe helyeztük a gyulák szállásterületét, Dél-Erdélyben pedig egészen a 11. század elejéig számoltunk egy bolgár államalakulat létével, amelynek élén Keán (Kagán, szláv alattvalói nyelven vajda) állt, akit az 1010-es években Szent István király fegyveresen legyőzött. A magyar királyság erdélyi vajdaságát a dél-erdélyi bolgár államszervezet bázisára helyeztük.¹² Megállapításaink egyik-másikával Györfly vitába szállt,²² Makkai László figyelmét viszont elkerülte e könyvünk, legalábbis az *Erdély történetében* tételesen nem hivatkozott rá.

Györfly György évtizedeken keresztül különböző munkáiban számos alkalommal nyilvánított véleményt Erdély korai történetét illetően,²³ de összefoglaló jelleggel csak az 1980-as években napvilágot látott munkáiban tért ki a 10. századi Erdély históriájára. Az alapszövegét tekintve még az 1970-es években megfogalmazott, de csak 1984-ben megjelent tízkötetes *Magyarország története* I. kötetében Györfly a következő képet rajzolta a 10. századi Erdélyről. A besenyők elől menekülő magyar törzsek 895-ben Erdélyben szálltak meg, ha rövid időre is. Erdélyben és a Maros síkságán minden bolgár ellenállás összeomlott, a magyarok birtokba vették a nemrégben még bolgár kézen volt sóbányákat. Amint azonban a magyarok előrenyomultak Erdélyből és a Felső-Tisza-vidékről a Tisza és a Zagyva vonaláig, korábbi szállásterületüket, tehát Erdélyt, annak „szűk volta és a besenyő veszély miatt a következő években ugyan nagyrészt kiürítették, de nem valószínű, hogy teljesen feladták” (nyári legelőnek használták, és sólelőhelyeit birtokolták). Az erdélyi Gyulák Anonymus szerinti őseinek, Téténynek és fiának, Harkának nincs Erdélyben helynévi nyoma, Tétény – helynévi adatokból következtetve – „a Dunántúlon élt”. Ugyanakkor „a harka rokonság egy tagjának, a 921 körül élt Bogátnak a neve a tordai és dési sóbánya közelében lehet fel”. Erdélyt eszerint a honfoglalók első nemzedékében a hét magyar törzs („Hét-úr”) egyetemlegesen birtokolta, a második nemzedék ideje alatt kérdőjelesen Bogát fennhatósága alatt állott, s csak a harmadik nemzedékben jelentek meg Erdély élén a gyulák. Fokozatos keletre mozgás eredményeképpen jutottak el Erdély nyugati határaitra, illetve Erdélybe. „A helynevek szerint ősök, Tétény – talán még mint a harka méltóság viselője – a Felső-Dunántúlon, fia, Harka (Harhadi) a Duna–Tisza között, végül egyik unokája, Zombor gyula a Maros és Fehér-Körös, valamint a Bodrog mellett tartotta szállását. Mivel a bizánci kereszténység tárgyi emlékei főként a Tisza vidékén kerültek elő, a megkeresztelkedett és 955 után is buzgó keresztény gyula lakhelyét itt kell keresnünk.” A Maros alsó folyása melletti (Makó közelében fekvő) Kiszomborban és a Bodrog melletti Mezözombor közelében bizánci aranypénzek kerültek

²¹ *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 94–138.

²² *Györfly György*: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registroma. Századok, 1983. 1103–1116.

²³ Pl. *Györfly György*: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeologiai Értesítő* 1970. 191–242.; *Györfly György*: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. *Valóság* 1973. 7. 1–16. stb.

elő. Eszerint Zombor gyula még a 960-as években (azok elején) sem Erdélyben, hanem az Erdéllyel nyugatról határos vidéken tartotta központjait, főleg ha figyelembe vesszük, hogy Gyula görög püspökének székhelye a legvalószínűbben Szávaszentdemeterre (az antik Sirmiumba) helyezhető. A Maros és a Fehér-Körös mentén azonban már Zombor uralma benyúlt Erdélybe. Ekkortájt következett be „a »gyulának« és családjának Erdélybe költözése”. Zombor unokaöccse (Gyula nevű testvérenek fia) volt az a Gyula (a szlávok Prokujnak nevezték és vojavoda címmel illették), aki székhelyét Gyulafehérvárott tartotta, és 1003-ban csatát veszített testvérenek, a Géza nagyfejedelemmel összeházasodott Saroltnak a fiával, vagyis tulajdon unokaöccsével, István királlyal szemben. Behódolt Istvánnak Gyula-Prokuj testvére, Zombor is, akinek téli szállásai Észak-Erdélyben, nyári szállásai pedig az Olt-kanyar táján voltak, helynévi adatok alapján.²⁴

Amikor Makkai László megírta, majd 1986-ban közzétette az *Erdély története* I. kötetében a maga részét, sajátos helyzetben volt. Az elmúlt évtizedek korai Erdéllyel kapcsolatos csenevész kutatásai indokolták, hogy visszatérjen az 1930–1940-es évek vizsgálódásaihoz (köztük saját fiatalkori munkáihoz), ugyanakkor a témával foglalkozó kevés számú kortárs történész közül alapvetően csak Györffy György eredményeire hagyatkozott. Előre kell bocsátani, hogy Makkai sokban más képet rajzolt a 10. századi Erdélyről, mint Györffy. Eltérő mindjárt a kiindulópont. Makkai szerint „Anonymusnak annyiban tehát hitelt kell adni, hogy a honfoglalásnak már első nemzedékében a Mezőséget a Nagy-Szamos és a Maros között magyar nemzetségek szállták meg, s ebben a megszállásban a Zombor és Agmánd nemzetségek vezető szerepet játszottak”, s rajtuk kívül még három (összesen öt) nemzetség telepedett meg itt. Makkai eszerint Észak-Erdélybe helyezi a magyarok első erdélyi szállásterületét. Nem vallotta azt a nézetet sem, hogy a 9. század végén a magyarok Erdély legnagyobb részét kiűritették, hanem – bár feltételezte ő is, hogy a honfoglaló magyar törzsek Erdélyből nyugatra vonultak – úgy vélte: „az egyik törzs egészében vagy legalább tekintélyes részében Erdélyben maradt”, s Észak-Erdélyből (a Szamos völgyén és a meszesi kapun át) tartotta a kapcsolatot a Duna–Tisza síkján megtelepült többi törzsszel. A Szamos és a Maros között megszálló nemzetségek a Zomborok törzsfői vezetése alatt álltak. Az észak-erdélyi honfoglalás nem terjedt át a Maros vonalán. „Attól délre ugyanis egészen más társadalmi-politikai viszonyok alakultak ki, és egyetlen ősfoglaló nemzetség birtoklása sem mutatható ki.” Mivel Tétény és Harka helynév Erdélyben nem található, így – szemben Anonymusszal – ők nem lehettek Erdély honfoglalói. A harkák (e honfoglalás kori tisztségnév Anonymusnál személynévként Tétény fiaként szerepel) a nyugati határokat védték, amint ezt nyugat-dunántúli Harka helynevek mutatják. Legfeljebb arról lehet szó, hogy Tétény egy olyan erdélyi honfoglaló vezér apja volt, aki eleinte a harka méltóságot viselte, de utóbb gyulává lépett elő, mivel Erdély élén gyulák álltak. „Anonymus szövege alapján feltételezhetjük, hogy az erdélyi gyulák első nemzedékében egy harka lett gyula, azaz telepedett át katonai kíséretével a Dunántúlról Erdélybe, és lett az ottani magyar nemzetségek törzsfőnöke, s egyben a keleti határvédelemmel megbízott gyula.” E gyula méltóság viselőjének Tétény tekinthető, aki előbb valószínűleg harka volt, mivel a gyula

²⁴ Györffy György: in: Székely György–Bartha Antal (szerk.): Magyarország története I. Bp. 1984. (a továbbiakban MT) 594–596., 610–612., 629., 683–684., 706., 764–765. L. még ÁMTF, II. 45–48.

méltóságot Árpád viselte. Ám Kurszán kende 904-ben bekövetkezett halála után Árpád nagyfejedelem lett, s a harkai tiszteket betöltő Tétény gyulává lépett elő. A gyulák ekkor még nem keleten éltek, hanem nyugatra kalandoztak. Mikor kerültek a gyulák Erdélybe? Makkai szerint a magyarok legkésőbb 932-ben – amint ezt Maszúdi fentebb említett tudósításából kikövetkeztette – elfoglalták a bolgároktól Erdély déli részét, a Marostól délre eső területet. „De ki lehetett Gyula, azaz a gyula, aki a hadjáratot vezette? Hogy őt nevének nevezhessük, legalább három feltételnek kell megfelelnie: 1. köze kellett legyen a harka és a gyula méltóságához, de személyneve sem Harka (vagy Horka), sem Gyula nem lehetett; 2. helynévi nyomot kellett hagynia Erdélyben; 3. hiteles, lehetőleg egykorú forrásban kell a 10. század elején előfordulnia. E három feltételnek egyetlen személy felel meg, az a Bogát fejedelem (Bugat rex), aki Liudprand *Antapodisis*ában, 921-ben Berengár itáliai királyt »Dursac rex« kíséretében magyar sereggel segíti meg egy összeesküvő csoport ellen”. E Bogát harkát Makkai megtette Tétény harka (majd gyula) fiának, aki legkésőbb 921 után jutott a gyula tiszt birtokába, mivel a harka méltóságát Bulcsú apja, Kál vette át. Az első erdélyi gyula tehát így Bogát volt, aki nyugatról költözött 921–932 között Erdélybe. Mint gyula biztosította a magyar törzsek sóval való ellátását, s az észak-erdélyi nemzetségek felett „mintegy törzsfőként vette át a vezetést”. A dél-erdélyi bolgár uralom 932. évi megdöntését követően foglalta el Bogát utóda, Zombor gyula a Maros–Tisza–Duna szögét, ahol Bogátnak nincs helynévi nyoma, viszont van Zombornak. Apulum romjain Bogát gyula vagy esetleg utóda felépítette a róla nevezett Gyulafehérvárat. Konstantin császár a Maros–Tisza–Duna szögéről 948 táján kétségtelenül bizonyítja, hogy a magyarok uralma alatt állott. Kiterjedt a gyulák hatalma egészen a későbbi Valkó és Szerém megyéig. A Konstantinápolyban megkeresztelkedett Zombor gyula magával hozott görög püspöke Szávaszentdemeteren székelt. Az Árpádok és a gyulák között többszörös családi kapcsolat létesült. Mivel egy Küküllő menti falu máig Fajsz nevét viseli, ezt Fajsz magyar nagyfejedelem „Bogát gyula (egyik?) lányának kezével, s bizonyára egy közel eső sóbányával együtt” kapta. Taksony is a „már Fajsz által járt utat választotta, fiának és kiszemelt utódjának, Gézának feleségül kérte Zombor gyula (akkor még valószínűleg kiskorú) lányát, Saroltot”, bár az eltérő politikai orientáció miatt ekkor már „túlságosan feszült volt a viszony” Taksony és a gyula között. Ez 1000 után fegyveres összecsapásba torkollott. Ezt azonban megelőzte az őt észak-erdélyi ősfoglaló nemzetség önkéntes meghódolása István király előtt. Ezek felett nemzetség-, illetve törzsfőként Doboka állt, aki „Sarolt nővérének, Karoldnak, azaz Szent István nagynénjének férje volt...”, tehát mind az Árpád-ivadékokkal, mint a gyulákkal rokonságban volt”. Miután elismerte Szent István uralmát, az őt nemzetség megőrizhette birtokai harmadát, viszont „a gyulák országa a Marostól délre eső területre szorult vissza”. Itt érte 1003-ban az ekkori gyulát, Prokujt István támadása és veresége.²⁵

E rövid és a dolog természete szerint kivonatossá áttekintés a magyar történetírás legfrissebb, 80-as évekbeli állásfoglalásáról a korai Erdélyt illetően (azaz Györffy György és Makkai László véleményének ismertetése) mindenkit meggyőzhet: invenciózus, sok szempontra gondosan ügyelő képet alakítottak ki e szerzők Erdély 10. századi történetéről. Mégis azt kell mondanunk: szerfelett törekeny, rendkívül ingatag az az elméleti-

²⁵ Makkai László: ET, 267–284.

módszertani alap, amelyre nagyívű elméleteket építettek. Úgy tűnik, két csalfa forrás (a helynevek és Anonymus) kelepccéjébe kerültek. Miért lenne „csalfa” kútfő a helynévanyag és Anonymus?

3. Még egyszer a „forrásokról”

Vegyük először a helyneveket! Györffy György szerint Tétény a Felső-Dunántúlon, fia, Harka a Duna–Tisza közén, unokája, Zombor pedig a Maros, a Fehér-Körös és a Bodrog mellett tartotta szállását.²⁶ Olyan Tétény helynév, amely a középkorban előfordul, kettő, illetve – egy Bécsi-medencei helynevet ide véve – három van, valóban a tág értelemben vett Felső-Dunántúlon. Mi a bizonyítéka azonban annak, hogy ezek annak a Téténynek a nevét őrzik, aki a honfoglalás kapcsán egy 13. század eleji regényes gesta írójának munkájában szerepel? Nem árt emlékezetünkbe idézni: a középkorban létezett egy Tétény nevű nemzetség is, amelynek birtokai Baranya, Pest és Fejér megyében bukkannak fel a 13–14. században. Miért zárta ki Györffy eleve azt a lehetőséget, hogy a Tétény helynevek a középkori úri nemzetséggel (vagy esetleg annak névadójával) lennének kapcsolatba hozhatók? Márpedig a legnagyobb ritkaságszámba megy, amikor egy úri nemzetség honfoglalás kori őst választott névadónak. Miért nem lehet reálisan számításba venni azt a lehetőséget, hogy Anonymus *erről* a Tétény nemzetségről hallott, ennek esetleg 11–12. századi névadójáról bírt tudomással, s így alkotta meg a honfoglaló Tétény alakját? Félreértés ne essék: egy bizonyos Téténynek a korai magyar történelem során bizonyosan volt szerepe. A név maga török méltóságjelölőre megy vissza, nemzetségnévvé vált, helynevekben szerepel. Ennyi elég annak feltételezéséhez, hogy nem Anonymus alkotta meg a nevet. De igenis alapos a gyanú, hogy Anonymus olyan „helyzetbe hozta” Tétényt, ami már saját fantáziájából következett, ám amelyet rögvest hitelesnek fogadunk el, ha a Tétény hangalakú helyneveket Anonymus ezen honfoglalás-kori kreatúrájára visszük vissza. A bizonytalan korú helynevek vallanak így rá Anonymus bizonytalan hitelű adatára. Sajátságos, hogy Györffy 1965-ben még 10. század végi történeti szereplőnek tekintette Tétényt. Ez sem bizonyos ugyan, de közelebb állhat a realitáshoz, mint Erdély honfoglalójává megtenni. Tétény példája azért is szerencsés, mert jól mutatja, hogy Györffy okfejtésében mennyire szétválaszthatatlanul összefonódik a helynév-felhasználás Anonymus adatainak hasznosításával. Az már külön érdekessége a dolognak, hogy egy túlhajtottan helynevekre építő vizsgálat során maga Györffy mutatja ki: Tétény nem lehetett Erdély honfoglaló vezére. Meztelenítsük le a képletet, hogy Györffy módszertani eljárására fény derüljön: Anonymus szerint a 9–10. század fordulóján Tétény volt az erdélyi honfoglaló vezér. Tehát: a Kárpát-medence Tétény helynevei *erre* a 900 körüli törzsfőre mennek vissza. Igen ám, de e helynevek éppen nem Erdélyben vannak. A végkonklúzió: Anonymusnak mégis igaza van, mert utóbb Tétény családja vándorolt be Erdélybe, egészen pontosan: Györffy az Anonymus nyomán Téténytől leszármaztatott családot vándoroltatja be később Erdélybe. Természetesebbnek adódott volna a premisszák alapján – ha már helynevekkel dolgozunk – az a

²⁶ Györffy György: MT, 683.

végeredmény: a helynevek nem igazolják Anonymus elképzelését arról, hogy Tétény a honfoglalás kori Erdély első vezére lett volna, így a Tétény helyneveket nem tudjuk kihez kötni, s meg kell elégednünk azzal: Anonymus – szokása szerint – olykor helyes, ám még gyakrabban tendenciózusan hamisított mozaikokból téves, torz képet állított össze.²⁷

Még rosszabb a helyzet a Harka helynevekkel, amelyekből Györffy arra a következtetésre jutott, hogy Tétény fia Harka a Duna–Tisza közén tartotta szállását. Középkorból dokumentálható Harka helynév ugyanis ezen a vidéken nincs. Igaz, van erre felé több Hartyán is, de bizonytalan, hogy ezek kapcsolatba hozhatók-e a horka méltóságnévvel, s nem egy Harka személynévből erednek-e. Végső fokon más eredet sincs teljességgel kizárva, akár abból az idegen nyelvből, ahonnan a régi Hartyán alakokban szereplő *-ian* végződés való (Harkyan).²⁸ Hasonlót mondhatunk a Zombor helynevek megítéléséről. Ezek alapján Györffy azt kívánta igazolni: Zombor gyula Erdély nyugati peremén hagyott maga után helynévi nyomokat. Miután Zombor személyek a középkorból számosan ismertek, vajon minek alapján lehet megítélni, hogy melyik Zombor helynév megy vissza 10. század közepi névadóra, s melyik nem? A Nógrád megyében a középkorban szerepelt Zombor pl. miért maradt ki azon helynevek sorából, amelyek útba igazíthattak volna Zombor gyula szállását illetően?²⁹

Csupa hasonló kételyt fogalmazhatunk meg a Makkai László által az érvelésbe bevont helynevekkel kapcsolatban. Pedig úgy tűnik, Makkai is elméletileg teljesen tisztában van a helynevek felhasználásával: „A földrajzi nevek elemzésének azonban vannak bizonyos szabályai, amelyek szigorúan betartandók, különben tudománytalan fantazmagóriákba lehet tévedni.” Ám néhány oldallal hátrább bizonyára figyelmen kívül hagyta iménti tételét, ellenkező esetben aligha juthatott volna arra a következtetésre, hogy az erdélyi Fajsz falu neve annak bizonyossága: az erdélyi gyula (Bogát) leányát vette feleségül Fajsz, s az erdélyi szálláshelyet, amely nevét viselte, ekkor kapta.³⁰ Nem csupán azért jogos a kérdőjel, mert Fajsz helynévnek a Fali ~ Falicsi fejedelemnévvel való egyezése kétséges,³¹ hanem főleg azért, mert ugyan mi minősül fantazmagóriának, ha nem egyetlen helynév alapján egy házasság feltételezése. Mint ismeretes, Makkai három kritériumot szabott meg Erdély első gyulája személyének megállapításához. E feltételek egyike sem jogos elvárás. Miért kellene vajon e gyulának „hiteles, lehetőleg egykorú forrásban” előfordulnia? És miért kellene helynévi nyomot hagynia Erdélyben? Bogát helynév természetesen van Erdélyben, de tucatnyi Bogát szerepel Erdélyen kívül is, továbbá szép számmal ismerünk a középkorból Bogát nevet viselő személyeket, akik valamennyien a helynévadás indítékeként jöhetnek számba.³² Problémák persze akkor

²⁷ Tétényre l. *Melich János*: A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925–1929. 217.; *Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegefi László*: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLIV., XLVIII. Szeged, 1973–1974. (a továbbiakban: Adatok) I. 55.; *Györffy György*: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia 1965. 427. old. 66. jegyz.

²⁸ Harkára l. Adatok I. 55–56.; *Györffy György*: Archaeologiai Értesítő 1970. 232.; *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978. 340.

²⁹ Zomborra l. Adatok I. 57.

³⁰ *Makkai László*: ET, 246., 277.

³¹ *Kristó Gyula*: a 3. jegyzetben i. m. 33. Vö. *Kiss Lajos*: a 28. jegyzetben i. m. 211.

³² Bogátra l. Adatok I. 60.

merülnek fel igazán, ha túlhajtott helynévi elméletek mindegyike az általa fontosnak tartott helynév mögött keresi a fontos fejedelmi központot vagy a vezéri szállást. Mint ismeretes, Makkai a Bogát helynevek keleti (erdélyi) csoportját Anonymus alapján Tétény harka fiával, Bogát gyulával és az erdélyi gyulákkal kötötte össze. Hogy Bogát gyula lett volna, arra már Németh Péter is gondolt (mint a Felső-Tisza-vidékre vonatkozó helynévi vizsgálódásai során írta: Bogát „rangját a közeli Gyulaj. . . helynév tartotta fenn, azaz a gyula ‚hadvezér‘ török méltóságnévvvel illeték”), ám ő a közeli Ercsi-várba (Pócspetri határába) tette Bogát szállását, s feltételezte, hogy a geszterédi „fejedelmi” sírban Bogát gyula nyugodott.³³ A helynévi adatok szubjektív kezelésére jó példa Zsombor esete, akit Györffy György helynévi adatok alapján keltett életre Prokuj gyula testvéreként, s „aki téli szállásait az észak-erdélyi három *Zsombor* faluban tartotta; nyári szállásait pedig az Olt-kanyarbéli két *Zsombor* helynév jelzi”, ezzel szemben viszont Makkai László Zsombornak „egyáltalán létezését” sem látta bizonyíthatónak.³⁴

Bár a példák számát még tovább lehetne szaporítani, talán ennyi is elég annak igazolására: miért „csalfa” források a helynevek a 10. századi Erdély kutatásában. Forrásértékét tekintve alig jobb a helyzet Anonymus 10. századi „adatait” illetően. Érdekes, mind Györffy, mind Makkai elméletileg tisztán látja, hogy a névtelen jegyző a magyar honfoglalásra megbízható kútfőként nem jöhet szóba. Györffy szerint „Anonymus »pannoniai« vezéreinek kitalált voltát mi sem jellemzi jobban, mint hogy az egykorú források kb. 20 olyan uralkodót és jelentős történeti személyt emlegetnek, akinek a Kárpát-medence 9. századi történetében szerepe volt. Anonymus egynek a nevét sem ismeri, az ő vezéralakjai csak az Árpád-kori helynévanyagban találhatók meg, a nála szereplő népek többségének pedig csak 1200 körül volt kapcsolata a Kárpát-medencével”. Igen figyelemre méltó észrevételeket tett Anonymusnak éppen Erdéllyel kapcsolatos részeiről – a korábbi szakirodalom eredményeit hasznosítva – Makkai. Nem haszon nélküli idézni fontos megállapításait: „Anonymus művének 11. fejezetében említi először Erdélyt »Erdeuelu« magyar néven mint Menumorout bihari vezér tartományának keleti határát, de azután mintha megfedkezne róla. Sőt, Erdély urának és népének említés nélkül hagyása arra enged következtetni, hogy Anonymus eredetileg nem is akart az erdélyi honfoglalásról írni. . . A 20–23. fejezetben megírja, hogy a Szerencsen táborozó Árpád a hét vezér közül hármat, név szerint Tas, Szabolcsot és Tétényt, Menumorout ellen küldött. A kétfelé oszlott sereg Menumorout országának északi részét hódította, Tas és Szabolcs Szatmár váráig hatolt, Tétény és fia, Horka pedig a Nyírséget hódította meg az Ér partjáig. A Meszesi-hágónál találkoztak, s »elhatározták, hogy ott lesz Árpád országának határa. . . ahol már senki emberfiával nem találkoztak«. Ezért kőkaput és ledöntött fákból gyeput építettek. A történetnek logikus folytatása a 28. fejezet lenne, amely azzal kezdődik, hogy Tas és Szabolcs a győzelem után visszatérnek Árpád fejedelemhez. Anonymus azonban elfelejti, hogy már kitűzte a meghódított ország keleti határát, s beiktat Tétény erdélyi hadjáratát elbeszélő négy (24–27.) fejezetet. . . Tétény erdélyi hadjáratának betoldása nemcsak kitérőt jelentett Anonymus elbeszélésében,

³³ Németh Péter: Ki nyugodott a geszterédi „fejedelmi” sírban? A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán (1971. május 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. Veszprém 1973. 23–24.

³⁴ Györffy György: MT, 764.; Makkai László: ET, 590.

hanem ellentmondásokra is vezetett. Míg Tas és Szabolcs, illetve családtagjaik továbbra is szerepelnek, Téténynek az erdélyi vállalkozással nyoma vész. Amikor Anonymus a Menemorout ellen indított s a 22. fejezettel abbahagyott hadjáratot az 50. fejezetben, már más vezérek alatt, akik előbb a Dunántúlt hódoltatták, újrakezdi, elfelejti, hogy közben Téténnyel elfoglaltatta Erdélyt, s így Menemorout, mikor az Erdély felé eső erdőkbe menekül, egyenesen az erdélyi magyarok karjaiba rohant volna. De azt is elfelejti, hogy a 6. fejezetben megígérte, később elmeséli, hogyan származott le Téténytől a Maglód nemzetség. Ehelyett a 27. fejezetben az erdélyi Gyulákat eredezteti tőle. . . , s a Maglód nemzetségről több szót nem ejt. . . Anonymus már nem tudta, hogy a gyula és a harka, akárcsak a nála szintén személynévként szereplő kende a honfoglaláskor méltóságnevek voltak, s csak a királyság korában váltak személynevekké. . . Míg Horka és Gyula nevét méltóságnevekből vette Anonymus, addig Tétényt talán valamelyik magyar család hagyományából, esetleg a Duna melletti Tétény helynévből”.³⁵

Igazi meglepetés, hogy Györffy is, Makkai is – miután kinyilvánították, hogy a honfoglalás valós körülményei és szereplői vonatkozásában mennyire *nem lehet hinni* Anonymusnak – úgyszólván *mindent elhíttek* a névtelen jegyzőnek, amit az Erdéllyel kapcsolatban írt. Így vált náluk Erdély (illetve az Erdélyt uraló család) történetének szerves részévé Tétény és Zombor személye, illetve a horka tisztsége. Pedig Anonymus már azzal teljes tájékozatlanságát árulta el a mintegy negyed évezreddel korábban történt dolgokban, amikor a Horkát (illetve a horkát) belekeverte a Gyulák (vagy gyulák) családjába. Az Anonymusnak hitelt adó Makkai így jutott arra a következtetésre, hogy „az erdélyi gyulák első nemzedékében egy harka lett gyula”. Nyilván őt is meglepte ez a konstrukció, mert megkérdezte: „De hát volt-e ilyen rangemelésre példa a 10. századi magyar történelemben?” Makkai ugyan talált erre példát („Kurszán kende 904-ben bekövetkezett halála után Árpád gyula lépett elő nagyfejedelemmé”),³⁶ de a magyar történészek nagyobbik része már nem osztja azt a tételt, hogy Kurszán künde volt, Árpád pedig gyula, s ez utóbbi csak 904 után került a nagyfejedelemi (kündei) méltóságba. Ma inkább az számít elfogadottnak, hogy Árpád, sőt már Árpád apja, Álmos is künde volt, tehát 904 táján semmiféle átrendeződés nem következett be a törzsszövetség vezető tisztségeiben. Azaz: a kündei (nagyfejedelemi) tiszt Álmos és Árpád leszármazói körében öröklődött tovább.³⁷ Az a csekély konkrét ismeretanyag, amelyet a 10. századi karcha (horka vagy harka) méltóságról tudunk, ugyancsak arra mutat, hogy egyazon családon belül öröklődött. Mindenesetre Bīborbanszületett Konstantin 950 táján arról írt: „Tudni való, hogy Bulcsú, a karcha, Kalinak, a karchának a fia, és hogy a Kali tulajdonnév, a karcha meg méltóság.”³⁸

³⁵ Györffy György: MT, 585.; Makkai László: ET, 238–239. L. még Inokai Tóth Zoltán: Századok, 1945–1946. 26–29.

³⁶ Makkai László: ET, 270.

³⁷ Czeglédy Károly: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest Oriental Reprints. Series A 2. Bp. 1985. 126–128.; Dümmerth Dezső: Emese álma – Virrasztó géniusz. Bp. 1987. 40–60.; Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Bp. 1980. 218–228.; Vékony Gábor: Életünk 1987. 383–384.

³⁸ Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. (a továbbiakban: BF) 49.

A 14. századi krónikakompozíció arról nem hagy kétséget, hogy a gyula méltóság is azonos családban szállt apáról fiúra. Egyetlen krónikafejezet egyazon család három nemzedékébe tartozó három különböző gyuláról emlékezik meg: a honfoglaló gyuláról, továbbá arról a gyuláról, akinek Sarolt (Szent István anyja) volt a leánya, végül pedig arról a gyuláról, aki csatát veszített Szent Istvánnal szemben.³⁹ Szerencsénk van, mert három különböző nyelvű külső forrás e gyulák mindegyikéről megerősíti, hogy létezett ilyen tisztség a 9. század végén, a 10. század közepén és a 11. század elején. A 9. század végi gyuláról a Dzsaháníra visszamenő arab és perzsa tudósítások szólnak, megemlítve e gyuláról, a törzsszövetség második számú vezetőjéről, hogy „minden magyar a Dzsila nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben”, s a künde névlegesen, a Dzsila (Gyula) pedig „királyként uralkodik fölöttük”. A második – a 10. század közepén élt – gyuláról Ióannész Szkülitész bizánci történetíró ad hírt. Szerinte Bulcsút követően „Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba [Konstantinápolyba] jön, megkeresztelkedik s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theophylaktos [konstantinápolyi pátriárka] Turkia [Magyarország] püspökévé szentelt, s aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében”. E gyula azonban már nem a hadügyek törzsszövetségi vezetője volt, hanem bírói tisztségnek számított ekkor. A harmadik gyuláról a latin nyelvű *Annales Hildesheimenses* emlékezik meg: e forrásból arról értesülünk, hogy István magyar király haddal ment „anyai nagybátyja, Gyula király (rex Iulus) ellen, őt feleségével és két fiával együtt elfogta, országát (regnum) pedig erővel kereszténységre térítette”.⁴⁰ Mind a 14. századi krónikakompozíció, mind az idézett külföldi források egybehangzóan bizonyítják: a gyula méltóság, amely eredendően törzsszövetségi tisztség volt, ám amelyet egy törzs vezetője viselt, a 11. század elejéig létezett, s egyazon család tagjai között öröklődött. A 9. század vége és a 11. század eleje között három különböző nemzedékbe tartozó gyulát tudunk elkülöníteni, nagyapát, apát és fiút, nem kizárt azonban, hogy ezen idő alatt esetleg háromnál többen viselték ugyanannak a családnak a tagjai közül a gyula méltóságot.

Bizonyosra vehető, hogy mindegyik gyulának (mivel ez csak az általa viselt tisztség neve, azaz méltóságnév) saját külön személyneve is volt. A 14. századi krónikakompozíció ezeket nem jegyezte fel. A harmadik gyula Prokuj nevééről egy kortárs német krónikás, Thietmár őrzött meg híradást.⁴¹ Az első és második gyula személynevéről a külföldi kútfők is hallgatnak. A honfoglalás kori gyulát az utóbbi idők kutatása Kurszánban vélte meglelni,⁴² míg a második gyulát – Anonymus alapján – számosan (így Györffy és Makkai is) Zomborral tekintették azonosnak.⁴³ Mint ismeretes, Anonymus gestájában Téténytől Horkát, Horkától Gyulát és Zombort eredeztette; e Gyulának két

³⁹ SRH, I. 290–291.

⁴⁰ MEH, 86.; BF, 85., 48.; *Franciscus Albinus Gombos*: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I–III. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: G) I. 141.

⁴¹ G, III. 2203.

⁴² *Czeglédy Károly*: a 37. jegyzetben i. m. 57–58.; *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 220–226.

⁴³ *Györffy György*: MT, 683–684., 706.; *Makkai László*: ET, 269–270., 273. L. még *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 450.

leánya volt, Karold és Sarolt, Zombornak pedig egy fia, kisebbik Gyula, aki Szent Istvánnal szemben csatát vesztett.⁴⁴ Anonymus bizonytalannal torzított, hiszen több más forrás tanúbizonysága alapján Sarolt és az 1003-ban Szent Istvántól vereséget szenvedő gyula (Prokuj) testvérek voltak, ugyanis csak így nevezhető e Prokuj gyula István anyai nagybátyjának (*avunculus*: anyjának fitestvére). Márpedig a névtelen jegyző Saroltot Gyulától, a kisebbik Gyulát (azaz Prokujt) Zombortól eredeztette. Anonymus tévedését Makkai László ezzel magyarázta: „Nyilvánvaló, hogy Anonymus Zombor gyulát, a méltóságnevet személynévként véve, Zombor és Gyula testvérpárra szakította szét, és gyermekeit a két testvér közt megosztotta. Ezek után a »kisebbik Gyula« Anonymusnál nem lehetett Szent István nagybátyja.”⁴⁵ Annak a körülménynek azonban, hogy Anonymus helyet biztosított egy Zombornak a gyulák családfáján, vagy egy másik, véleményünk szerint sokkal valószínűbb magyarázata is. Ez pedig az a régóta ismert körülmény, hogy a középkorban a váci egyházmegye (Pest, Nógrád stb. megyék) területén létezett egy Gyula-Zombor nemzetség.⁴⁶ Anonymus, aki hallott az erdélyi gyulákról, minden alap nélkül bekapcsolta az erdélyi gyulák családfájába a névről ismert Gyula-Zombor nemzetséget, amelynek Erdéllyel és az erdélyi gyulákkal tudomásunk szerint semmi kapcsolata nem volt. Oly módon tette ezt, hogy a nemzetségnevet szétválasztotta, s két testvér nevévé alakította a Gyula-Zombor nemzetség nevéét, s e két testvér egyikétől eredeztette Saroltot és Karoldot, a másiktól pedig a Szent Istvánnal szemben alulmaradt Gyulát, akit immár kénytelen volt „kisebbik Gyulának” (*minor Geula*) nevezni. Ám ha csak ennyit tudnánk mondani arról, hogy miként kerülhetett *anorganikusan* az erdélyi gyulák történetébe Zombor, még aligha minősíthetnénk ezt a magyarázatot sokkal valószínűbbnek a Makkai által adotttnál.

Feltevésünknek Anonymus műve 6. fejezetében perdöntő bizonyossága van. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a 6. fejezetben olvasható, tehát Anonymus gestájának elején, ahol még a névtelen jegyző semmi tanújelét nem adta annak, hogy Erdély honfoglalás kori történetéről írni akar. A hét honfoglaló vezér nevének felsorolásában Anonymus a hetedikhez, Tétényhez érve, ezt jegyezte fel neve mellé: „Tétény apja Horkának, akinek fiai Gyula és Zombor voltak, akiktől a Maglód (*Moglout*) nemzetség származik, miként alább szóba kerül majd.”⁴⁷ Megtudjuk tehát a névtelen jegyzőtől, hogy a Gyula-Zombor nemzetség másik neve Maglód nemzetség volt. Maglód helynév lényegében csak egyetlenegy volt (és van ma is) az egész Kárpát-medencében, ma Budapest közelében attól keletre. Ez a Maglód a középkori Pest megyében, a váci egyházmegyében feküdt. Topográfiai szempontok kifejezetten erősítik tehát a Gyula-Zombor és a Maglód nemzetség azonosítását. Az a mozzanat, hogy a 6. gestafejezetben Anonymus Gyulától és Zombortól a Maglód nemzetséget eredeztette, bizonyossága annak, hogy ekkor még a Pest és Nógrád megyében (a váci egyházmegye területén) birtokos Gyula-Zombor (más néven Maglód) nemzetségre gondolt. Tétényt talán azért keverte a dologba bele, mert a Gyula-Zomborok váci egyházmegyei birtokaitól nem messze, mindenestre már a Duna

⁴⁴SRH, I. 68–69.

⁴⁵Makkai László: ET, 269–270.

⁴⁶Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. Bp. 1900–1901. (a továbbiakban: MN) II. 109–110.

⁴⁷SRH, I. 41.

másik (veszprémi egyházmegyéhez tartozó) partján állott Tétény falu, innen nevezhette magát a középkorban ismert Tétény nemzetség, amelynek azonban Pest megyében is volt birtoka (Sóskút).⁴⁸ Bármiként is álljon a Tétények és a Gyula-Zomborok egymáshoz való viszonya, a mi számunkra az a döntő: a 6. fejezetben a névtelen jegyző által említett leszármazás (Tétény → Horka → Gyula és Zombor) Pest környéki nemzetségek vélt vagy valós őseire vonatkozik, ám semmi köze nincs Erdélyhez és az erdélyi gyulákhoz. Amikor Anonymus gestája írásának közepén mégis úgy döntött, hogy ír az erdélyi honfoglalásról, egyszerűen az erdélyi gyulák elődeiül sajátította ki Tétényt, Horkát, Gyulát és Zombort, vagyis mindazokat, akiket a 6. fejezetben a Maglód genus eleiként emlegetett. Miért tette ezt Anonymus?

Három oka (még pontosabban: egy oka és két ürügye) volt erre. A döntő mozzanatnak, a valóságos oknak kétségtelenül az számít: Anonymusnak nem volt semmi hitelt érdemlő információja az erdélyi gyulákról a 10. század végét megelőző időkből. Sürgősen meg kell jegyeznünk: a 10. század végétől számított mintegy fél évszázadnyi időre megbízható adatok álltak rendelkezésére, ezek egy részét korábbi magyar krónikás alkotásból meríthette. Tudott Saroltról (ő a 14. századi krónikakompozícióban is előfordul), tudott Sarolt testvéréről, Karoldról (erről egyedül Anonymus őrzött meg híradást, ám a nyelvészet igazolja, hogy hitele vitán felül állt), nyilván tudott Sarolt és Karold apjáról (a második gyuláról, akit a Gyula-Zombor nemzetség nevéből „megalkotott” Gyulával azonosított), tudott e második gyula fiáról, arról a – harmadik – Gyuláról, aki vereséget szenvedett Szent Istvántól, s tudott e Gyula két fiáról, Bolyáról és Bonyhádról (akik a 14. századi krónikakompozícióban is előfordulnak, ám onnan nem derül ki, hogy a harmadik gyula, Prokuj fiai voltak).⁴⁹ Más kérdés, hogy Karold, Bolya és Bonyha nevét a hagyományból vette-e Anonymus vagy olyan korai krónikasövegéből, amely nem, vagy csak töredékeiben maradt ránk, egy biztos: a 950 utáni évtizedektől kezdve voltak információi az erdélyi gyulák családjáról. Kapóra jött neki, a nevek bővületében élő középkori gestáíróknak az, amit a 6. fejezetben még más kötődéssel leírt. Hirtelen elhatározással megtette az ott még a Maglód (vagyis a Gyula-Zombor) nemzetség eleiként szerepeltetett Tétényt, Horkát, Gyulát és Zombort az erdélyi gyulák őseivé. (Mivel így megfosztotta a Maglód nemzetséget hagyomány szerinti eleitől, ez lehet a magyarázata annak, hogy Anonymus – ígéretével szemben – már nem tért vissza gestájában a Maglód genusra.) Vagyis a névtelen jegyző az erdélyi gyulák nemzedékrendje épületének megkonstruálásához idegen építőanyagot használt fel. Két ürügy azonban Anonymus számára hihetővé tette, hogy jól köti össze a szálakat. Egyfelől a Gyula-Zombor nem elnevezésének első tagja, a Gyula hangalak szempontjából megfelelt az az erdélyi Gyula nevének. Másfelől a genus második tagja, a Zombor ugyancsak hangalak szempontjából igen közel állt az Észak-Erdélyben őshonos Zsombor nemzetség nevéhez.⁵⁰

E csupa – korábban is már – ismert megállapításból mi következik Anonymusra nézve? Az, hogy a 10. századi Erdély történetére csaknem annyira „csalfa” forrás, mint a helynevek. Meggyőződésünk, hogy mivel Tétényt, Horkát és Zombort egy vagy több

⁴⁸ Adatok II. 30.; MN, III. 93–97.; ÁMTF, II. 403.j

⁴⁹ SRH, I. 291., 312., 336.

⁵⁰ A Zsombor nemzetségre I. ÁMTF, II. 47–50. L. még Györffy György: Ethnographia 1965. 427. old. 66. jegyz.

nem-erdélyi nemzetség hagyományából szakította ki és vitte át ősöknek az erdélyi gyulák családjába, éppen azért Tétényt, Horkát és Zombort törölnünk kell a 10. századi Erdély históriájából; Tétény és Horka nem tekinthető a 10. század második felében élt erdélyi gyulák ősapjainak, továbbá Zomborban sem láthatjuk a 10. század közepi – második – gyula személynevét. Erdély viszonyait a honfoglalásra következő évszázadban a helynevek és Anonymus lehetőség szerinti mellőzésével, vagyis a forráskritika következetes és elvszerű alkalmazásával kell felvázolnunk.

4. A gyulák Erdélyben

Írott források csak a 11. század legelső éveire nézve teszik bizonyossá, hogy Gyula Erdélyben élt. A külföldi források ugyan csak Gyula nevét adják meg, amikor Szent István ellene viselt háborújáról szólnak, de a 14. századi krónikakompozíció (valamint Anonymus) Erdélyben jelölik meg e Gyula országát.⁵¹ Ennek hitelében nincs okunk kételkedni. Kérdéses viszont, hogy a gyulák mikor és hogyan kerültek Erdélybe. Szinte egész korábbi kutatásunkat közvetlenül vagy közvetve befolyásolta Kézai Simon azon híre, hogy a honfoglaló Gyula a többi vezérrel együtt előbb Pannóniába ment, majd utóbb Erdély részeiben lakott.⁵² Mint fentebbi áttekintésünkéből kiderülhetett, két olyan neves kutató is, mint Váczy Péter és Györffy György, amellel foglalt állást, hogy Gyula csak a 10. század második felében került Erdélybe.⁵³ E vélekedésekkel szemben forráskritikailag igazolható, hogy Kézai fent idézett helye nem minősíthető önálló értékű tudósításnak. Tudjuk, hogy Kun László udvari papja az 1280-as években krónikája írásakor korábbi (bizonyval V. István kori) krónikaszerkesztményt használt forrásul.⁵⁴ Nos, e krónika fehér ló-mondát tartalmazó részében olvashatott Kézai arról, hogy Árpád a hét vezérrel együtt bement Pannóniába (*cum VII ducibus Pannoniam intravit*), majd utóbb meg arról, hogy a honfoglaló Gyula vadászat közben egy várost talált Erdélyben, amelyet korábban a rómaiak építettek.⁵⁵ E két adatból kombinálta meg azt a konstrukciót, amely a mai Kézai-krónikában található: azaz hogy Gyula is bement előbb a többiekkel együtt Pannóniába (*cum aliis in Pannoniam introisset*), majd nyilván onnan vadászkaland csalogatta Erdélybe. Ne feledjük: Kézai volt az, aki elsőként írásba foglalta a csodaszarvas-mondát, ahol egy nőstényszarvas (*cerva*) az egész hun-magyar népet új hazájába vezeti.⁵⁶ Amikor forrásában arról olvasott, hogy Gyula vadászat közben (*in venatione*) bukkant egy városra Erdélyben, mivel előtte már úgy hitte: Árpáddal minden honfoglaló vezér az Erdélytől különböző, a szorosán vett Magyarországgal azonosítható Pannóniába ment be, joggal hihette a hun-magyar nép általa lejegyzett mondjára

⁵¹ G. I. 141., 92.; SRH, I. 314., 65., 69.

⁵² SRH, I. 166.

⁵³ Váczy Péter: a 18. jegyzetben i. m. 488–493.; Györffy György: MT, 683–684., 706.

⁵⁴ Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58. Bp. 1971. 7. és passim.

⁵⁵ SRH, I. 289., 290–291.

⁵⁶ SRH, I. 144–145. L. Horváth János: A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 455–458.

emlékezve, hogy itt is – Gyulával az élen – egy egész népesség (Gyula népe) jutott új hazához. Úgy hisszük, a középkori krónikás önálló kombinációjával állunk itt szemben, amelynek forrásértéke nincs. Kézai szövege tehát nem szolgálhat annak bizonyosságául, hogy a gyulák csak jóval a Kárpát-medence elfoglalása után vonultak be Erdélybe.

Jogosultnak látjuk Makkai kritikáját Györffyvel szemben; Makkai ugyanis nem fogadja el azt, hogy „Zombor gyula fiai, Prokuj és Zsombor csak a 10. század második felében költöztek volna Erdélybe, mely addig csak a gyulák nyári legelőterülete lett volna. Ez. . . ellen szólnak egyébként a Bóna által felsorolt korai magyar régészeti leletek is”.⁵⁷ Magunk nem látjuk akadályát annak a feltételezésnek, hogy a magyarok, akiknek 895. évi honfoglalása Erdélybe torkollott, néhány évi itt-tartózkodás után feladták Erdélyt, s nyugatabbra költöztek. Az ellenük győztes besenyők közvetlen fenyegetése is erre bírhatta őket. További érv lehet e feltevés mellett, hogy a magyarok 899–900-ban még nem döntöttek véglegesen a Kárpát-medencei letelepedés mellett, hanem kacérkodtak azzal a gondolattal, hogy áttelepülnek az észak-italiai Pó-völgybe. Ha megállja a helyét az a feltételezés, hogy ekkor Kurszán volt a gyula, akkor vitathatatlanul igaz az is, hogy a gyula törzse a magyar szállásterület legnyugatibb részén helyezkedett el. Kurszán 904. évi halála, majd a magyarok Kárpát-medencei megállapodása, amelyet a 907. évi brezalaus-purci csata tett befejezett tényé, új helyzetet teremtett.⁵⁸ Immár *volt értelme* kelet felé, a besenyőkkel szemben védekezni, útját állni fenyegetéseiknek. A gyula törzsét ekkor irányították a nyugati végekről keletre; ez az intézkedés a még kellően erős, ám rövidesen hallatlanul meggyengülő magyar törzsszövetség egyik utolsó hatékony intézkedése lehetett. Bőrbanszületett Konstantintól tudjuk, hogy a magyarok gyakran szenvedtek vereséget a besenyőktől. Ezek emléke élénken élhetett a törzsszövetség vezetői körében, indokolt volt tehát a keleti országrészben széles gyeplővonal kialakításával és más módokon védekezni a besenyőkkel szemben, akik még 950 táján is féken tartották a magyarokat. Legkésőbb a 10. század első évtizedének a végére már Erdélybe kerülhetett a gyula tisztséget viselő törzsfő és annak népe. Közvetett módon Ioánnész Szkülitész a 950 körüli évekről bizonyítja azt, hogy Gyula a bizánci birodalomhoz közel eső szállásterületen élt, ellenkező esetben aligha Konstantinápolyban vette volna fel a keresztiséget.⁵⁹ E görög kútfő tehát legalábbis annyit megenged feltételezni, hogy a 10. század közepén Gyula Kelet-Magyarország felett bírt fennhatóságot. Szerintük azonban erre az „áttelepülésre”, azaz Nyugat-Magyarországról Erdélybe kerülésre már legkésőbb 910 táján került. A 910-es évektől kezdve – a több irányba induló kalandozó akciók megjelenése és megsokasodása az egyik fő bizonyosság erre – a törzsszövetségi irányítás már annyira meglazult, hogy egész néprészek központi akaratból való áttelepítésére ekkor már aligha kerülhetett volna sor.⁶⁰ Ettől kezdve évtizedeken át nem a központi elhatározások, hanem a törzsi érdekek vezették az egyes néprészeket. Ezért gondoljuk azt, hogy a gyulák a 910 utáni helyükön évtizedeken át változatlanul megmaradtak.

⁵⁷ Makkai László: ET, 590.

⁵⁸ Kristó Gyula: a 37. jegyzetben i. m. 210–211., 236–237., 450–452.; BF, 35.

⁵⁹ BF, 85.

⁶⁰ A fejedelmi hatalom hanyatlásáról, a központi irányítás visszaszorulásáról a 10. század első felében l. Kristó Gyula: a 37. jegyzetben i. m. 355–371. Erdély betelepítését legkésőbb a 10. század második évtizedére teszi Vékony Gábor: Életünk 1987. 384.

Am hol volt a gyulák országa, ahol 910 táján a törzs népessége hazára lelt, s ahol Szent István közel száz év múltán, 1003-ban legyőzte Prokuj gyulát? Györffy György sommás megfogalmazása szerint „a történészek zöme, legalábbis maior et senior pars, a középkortól napjainkig Gyulafehérvárat a Gyulák székhelyének tekinti”.⁶¹ Milyen bizonyítékok alapján? Leginkább helynévi érv jött szóba. Mint már Ortvy Tivadar leszögezte a múlt század végén: Gyula vezér Gyulafehérvárott székelt, „mert csakis ennek követeztében kaphatta máig érvényben levő *Gyulafehérvár* nevét”. E nézetet a legutóbbi időkig nagyon sokan osztották.⁶² Néhányan viszont azt vetették fel, hogy a Gyulafehérvár elnevezés *Gyula*- előtagja annak a Gyulának a nevét őrzi (örizheti), aki 1201-ben erdélyi vajda és fehérvári ispán volt.⁶³ A kérdésben lehetetlen döntené. A kutatásban felmerült lehetőségeket jól gyűjtötte csokorba és a határozott állásfoglalástól mértéktartóan óvakodott Kiss Lajos: „A *Gyula*- előtag vagy a majdnem királyi hatalommal rendelkező Gyula (10–11. sz.) törzsfőre, a Maros mentén Erdélybe települő törzs vagy a gyakran itt tartózkodó és még *gyulá*-nak címzett erdélyi vajdára, vagy éppen a Kán nemzetségbeli Gyula vajdára és Fehér megyei ispánra [1201: *Jula* woiwoda et comes Albe Transilvane. . .] emlékeztet.”⁶⁴ A névtan álláspontját megfogalmazó Kiss Lajos történeti érvek miatt számol egyik lehetőségként azzal, hogy Gyulafehérvár nevét a 10. századi Gyulától vette, de névtanusként más származtatások jogossága ellen sem emelt szót. A jelen helyzetben tehát a névtan nem tud állást foglalni a név eredetének kérdésében, így ezt az „argumentumot” a gyulák erdélyi szálláshelyének meghatározásában figyelmen kívül kell hagynunk.

Más típusú érvet fogalmazott meg Mályusz Elemér. Szerinte „a X. századi Erdély magyarságának központja politikai és népi tekintetben egyaránt Gyulafehérvár volt. Itt, a római Apulum helyén rendezték be székhelyüket a gyulák, a rangban mindjárt a fejedelem után következő törzsfők. . . Hatalmi igényeik abban a tényben jutottak a legszembetűnőbben kifejezésre, hogy székhelyüket Fehérvárnak nevezték. A steppe-népek ugyanis a legkiemelkedőbb és kőből épült várakat illették ily névvel, szemben a földből és fából készült fekete várakkal”.⁶⁵ Hasonló nézetet tett magáévá Horváth János is. Úgy vélte: Székesfehérvár és Gyulafehérvár neve azonos törzsről fakad: az erdélyi Gyulafehérvár „ugyanúgy nagyfejedelmi, vagy királyi székhely, ahogy az volt e korai időkben (Székes-)Fehérvár is”.⁶⁶ Az újabb kutatás azonban kizárta tette, hogy Gyulafehérvár fejedelmi (királyi) központtá minősítésében Székesfehérvárt analóg jelenlegként lehessen felhasználni. Kiderült ugyanis, hogy Székesfehérvár a 10. század folyamán

⁶¹ Györffy György: Századok 1983. 1104.

⁶² Ortvy Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve II. Bp. 1892. 612. L. még Váczy Péter: a 18. jegyzetben i. m. 490–491.; Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Település- és népiségtörténeti értekezések 2. Bp. 1939. 6.; Györffy György: Századok, 1983. 1105–1113. stb.

⁶³ Tagányi Károly: Bua és Bucna. Szily Kálmán Emlékkönyv. Bp. 1918. 82.; Makkai László: Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Balázs Éva: Kolozs megye kialakulása [ismertetés]. Századok, 1939. 509.; Kristó Gyula: a 21. jegyzetben i. m. 104.

⁶⁴ Kiss Lajos: a 28. jegyzetben i. m. 256.

⁶⁵ Mályusz Elemér: Hitel 1943. 267.

⁶⁶ Ifj. Horváth János: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. Kralovánszky Alán (szerk.): Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora. Székesfehérvár, 1967. 109.

nem volt nagyfejedelmi központ; uralkodói székhelyé csak 1018-at követően vált, amikor – ha a gyulák székvárosát Gyulafehérvárban látjuk – a gyulák már nem rendelkeztek az erdélyi Fehérvár felett uralommal.⁶⁷ Figyelmet keltő, hogy a középkori Magyarországon csak e két Fehérvárat ismerjük, s mindkettő esetében korán – Székesfehérvár esetében a 12. században, Gyulafehérvár esetében pedig már a 11. század végén (*comes Bellegratae* alakban) – felbukkan a szláv Belgrad alak. Mivel Belgrad („fehér vár”) helyneveket szláv nyelvterületről jóval többet ismerünk, mint a középkori Magyarország területén Fehérvárat (amelyeknek tehát igen korai időben van már Belgrad alakjuk), feltehető: szláv elemeknek közül lehet a két magyarországi Fehérvár ~ Belgrad helynév megszületéséhez. Székesfehérvár esetében párhuzamos névadásra gondolhatunk, de Gyulafehérvár esetében, amely Bóna István szerint a 9. századi erdélyi „bolgár uralom központja. . . lehetett”, a Belgrad nevet a 9. századi szlávok adhatták, ezt a magyarok a 10. században a maguk nyelvére Fehérvárnak lefordították, s utóbb Gyulafehérvár lett belőle.⁶⁸ Amiként a Gyulafehérvár *Gyula-* előtagja, ugyanugy annak *-fehérvár* utótagja sem alkalmas arra, hogy belőlük a 10. században az erdélyi gyulák ottani székhelyére vonatkozóan megbízható következtetéseket vonhassunk le.

Úgy tűnik, az elmúlt években Györfly Györgynek sikerült „perdöntő” érvet találnia arra, hogy a gyulák központja a 10. században Gyulafehérvárott volt. A 14. századi krónikakompozíció kritikai szövegkiadásában azt olvashatjuk, hogy Gyula vadászat közben Erdélyben egy nagy várost (*civitatem magnam*) talált, amelyet már korábban a rómaiak építettek.⁶⁹ Györfly figyelt fel arra, hogy a kritikai kiadás e helyütt csak a 14. századi Képes Krónika szövegére ügyelt, amelynek írója a *Civitatem Albam* helynevet *civitatem magnam*-ra változtatta, ugyanis „az archaikusabb szövegeket őrző szövegekben (*R, B, S*) *Civitas Alba* áll, mint az erdélyi Gyula székhelye. Ez a komoly hiba elősegítette olyan téves feltevéis elterjedését, mely szerint a 10. századi három Gyula vezér székhelye nem Fehérvárt, hanem Észak-Erdélyben volt. A vadászat közben új lakhelyre találás a mítikus szarvasüldözési monda csőkevénye, ami régi hagyományokon alapuló korai feljegyzés mutat”. Hogy milyen korai lehet e feljegyzés, arra maga Györfly utal: már a 11. század végén írt magyar krónika szerint „a hét honfoglaló magyar vezér egyike, Gyula, Erdélyben vadászat közben rábukkant a hajdan rómaiak által épített »Fehérvárra« ”.⁷⁰ A kérdés vejeje: mikori az e tudósítást tartalmazó szöveg? Ha bővebb szöveggörnyezetéből kiszakítjuk, s csak itt idézett ösztövért vázát vizsgáljuk, 11. század végének akkor sem minősíthetjük. Györfly 1948-ban még nem tudott dönteni abban a kérdésben, „hogy a római város romjainak említését a régi Gesta, avagy a 13. századi szerkesztés írójának tulajdonítsuk-e”, mivel megfontolandó, „hogy az antik romok kultusza a XII. században kezdődik”.⁷¹ Györy János szerint, mivel a római város megtalálásának mozzanata a 12.

⁶⁷ *Bakay Kornél*: Vitahozzászólás Székesfehérvár kialakulásának kérdéséhez. Történelmi Szemle 1969. 117–122.; *Györfly György*: István király és műve. Bp. 1977. 316–318.

⁶⁸ *Kristó Gyula*: a 21. jegyzetben i. m. 116.; *Kristó Gyula*: A Kárpát-medence *-grad ~ -grad* utótagú helyneveiről. Névtani Értesítő 11. Bp. 1986. 36–38. L. még *Bóna István*: MT, 371. A kelet-európai térség Belgrad „fehér vár” helyneveit elősorolja *Melich János*: a 27. jegyzetben i. m. 8–9.

⁶⁹ SRH, I. 290–291.

⁷⁰ *Györfly György*: Századok 1983. 1103–1104.

⁷¹ *Györfly György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 104.

századi reneszánsz egyik lényeges elemét, a Róma-eszmét tartalmazza, 1140 előtt nehezen válhatott e tradíció részévé.⁷²

Ha azonban tágabb szövegekörnyezetében vizsgáljuk a kérdéses krónikahelyet, még biztosabb fogódzót nyerünk a datáláshoz. A honfoglaló Gyula vezér történetének krónikabeli leírása ugyanis úgy kezdődik, hogy tőle származik (*derivatur*, azaz jelen idejű igealak szerint) László fia Gyula, s úgy folytatódik, hogy a honfoglaló Gyula nagy és hatalmas volt, aki Erdélyben várost talált, amelyet a rómaiak építettek. Az erről szóló fejezet nagy része Mályusz Elemér szerint az V. István kori krónikáiról, Ákos mester munkája, a honfoglaló Gyula vezér leszármazottjaként általa szerepeltett László fia Gyula a Kán nemzetségből származott, Ákos mesternek kortársa volt.⁷³ Nincs tehát szó arról, hogy a 11. század végi szöveg kapcsolta össze a gyulák szállásterületét az erdélyi Fehérvárral. Ezt csak az 1270–1272 közti időben Ákos mester tette meg. Nem véletlenül ő, hiszen legkorábban 1274. évi oklevélben fordul elő az erdélyi Fehérvár *Gyulafehérvár (Alba Jvle)* néven.⁷⁴ Ákos mester tehát saját korában már hallhatta az erdélyi Fehérvárt *Gyulafehérvárnak* nevezni, járhatott is ott, láthatta a római eredetű romokat, s a középkor krónikásaitól egyáltalán nem szokatlan leleménnyel ő kapcsolta a honfoglaló Gyula személyéhez Gyulafehérvárt. Ákos mester e híre tehát aligha nagy régiségre visszamenő információt őrzött meg, hanem egy 13. századi krónikás egyéni kombinációját hagyományozta ránk, amelynek a 10. századra nézve forrásértéke nincs. Kétségtelenül Györffy mutatott rá arra, hogy bizonyos krónikaszüvegekben (az *R, B, S* kódexekben stb.) *civitas Alba* 'Fehérvár' őrződött meg, szemben a Képes Krónika *civitas magna* 'nagy város' alakjával. Ám nem a kritikai szövegkiadás „komoly hibá”-ja segítette elő annak a nézetnek a kialakulását, hogy az erdélyi Gyulák székhelye nem Gyulafehérvárott, hanem Észak-Erdélyben volt. Annál kevésbé beszélhetünk erről, hiszen Györffy közleményének megjelenése előtt mi ismertünk olyan krónikás adatot, a Pozsonyi Krónika adatát, amely a Képes Krónikától eltérően nem *civitas magna*-ról, hanem *civitas Alba*-ról szólt. Magunk úgy vélekedtünk erről az adatról: a Pozsonyi Krónika szerzője kapcsolta össze a 10. századi Gyulát Gyulafehérvárral, amit annál könnyebben megtehetett, „mivel a 14. században már szélteben ismert lehetett az erdélyi Fehérvár Gyulafehérvár neve; s voltaképpen szerzőnk nem is tett mást, mint amit a középkori krónikások szívesen és gyakran tettek: etimológiát koholt”.⁷⁵ Györffy hivatkozása az *R, B, S* kódexek *civitas Alba* alakot őrző szöveg-hagyományára alapvetően nem változtat a helyzeten, legfeljebb néhány évtizeddel korábbra hozza előre, az 1270-es évek elejére, azt az időpontot, amikor egy etimologizáló hajlamú krónikás (Ákos mester) összekapcsolta a 10. századi Gyulát és Gyulafehérvárt; fontos azonban kiemelni: Ákos mester idején ismert volt már *civitas Alba* magyar, illetve latin neveként az *Alba Jvle*, illetve a *Gyulafehérvár*.

Végére értünk azon érveknek, amelyek miatt „a történészek zöme, legalábbis maior et senior pars, a középkortól napjainkig Gyulafehérvárt a Gyulák székhelyének tekintti”.⁷⁶ Ám bennünket nem elsősorban egy negatívum – vagyis hogy nincs igazi érv, meg-

⁷² Györy János: P. mester franciaországi olvasmányai. *Magyarságtudomány* 1942. 20.

⁷³ Elemér Mályusz: Johannes de Thurocz *Chronica Hungarorum* II/1. *Commentarii ab initiis usque ad annum 1301*. Bp. 1988. (sajtó alatt); *Mályusz Elemér*: az 54. jegyzetben i. m. 59–60.

⁷⁴ ÁMTF, II. 149., 155.

⁷⁵ SRH, II. 33. L. *Kristó Gyula*: a 21. jegyzetben i. m. 104.

⁷⁶ Györffy György: *Századok* 1983. 1104.

bízható forrás a 10. századi gyulák és Gyulafehérvár összekapcsolására – vezetett azon feltevés kimunkálásához, hogy a gyulák központja nem a Maros menti Fehérvárott, hanem Észak-Erdélyben volt. Argumentációnkban döntő az a különbözőség, amelyet Észak- és Dél-Erdély között Makkai László 1944-ben megállapított, majd 1986-ban megismételt: Észak-Erdélyben öt ősfoglaló (honfoglaló) nemzetség van (a Zsombor, az Agmánd, a Borsa, a Szil vagy Kalocsa és a Mikola genus), ezzel szemben Dél-Erdélyben egy sem, oda „Erdélytől nyugatra eső területekről vándoroltak be a nagybirtokos családok”.⁷⁷ Kniezsa István Dél- és Észak-Erdély között helynevekben tükröződő különbségeket állapított meg: „a Marostól délre... a szláv helynevek száma sokkal jelentékenyebb, mint északon”. Délen a későn beköltöző románok szláv helyneveket általában közvetlenül a szlávból kölcsönöztek, ami arra mutat, hogy Dél-Erdélyben a szlávság sokáig tartotta magát, s csak a románok beköltözését követően asszimilálódott. Ezzel szemben Észak-Erdélyben a románok szláv eredetű neveket is jobbára magyar közvetítéssel vettek át.⁷⁸ Észak-Erdélyben még – elvéve ugyan – akadunk magyar törzsnévvel egyező alakú helynévre, de Dél-Erdélyben egyetlen ilyent nem ismerünk.⁷⁹ Bóna István régészeti leletanyagra támaszkodó megfigyelésével szemben, amely „eleve kizár minden olyan elképzelést, amely a Marost akár települési, akár politikai határnak véli”,⁸⁰ mi mégis valóságosnak és súlyosnak ítéljük a már korábban felfedezett eltérő sajátosságokat Erdély északi és déli része között. (Más kérdés, hogy a választóvonal a Maros medrének közepén húzódott-e, avagy a Maros északi, azaz jobb partja is Dél-Erdély sorsában osztozott, a kérdést csak további vizsgálatok dönthetik el.)

Ha Gyula magyar törzsfő volt, a hét vezér egyike, márpedig vitán felül az volt, akkor az eltérő sajátosságot mutató két erdélyi régió közül csak Észak-Erdélybe helyezhetjük, oda, ahol ősfoglaló nemzetségek vannak, ahol törzsnévi helynevek bukkannak fel, ahol jóval kisebb lehetett a szlávság és nagyobb a magyarság lélekszáma, mint Erdély déli felén. Még évszázadok múltán is oly karakterisztikusak az Erdély két fele közti birtoklási, etnikai különbségek, hogy ezek nyilván nem húsz, esetleg harminc év alatt keletkeztek. Márpedig ha oszتانának Makkainak Maszúdúra támaszkodó okfejtését – amit azonban már forráskritikai okokból sem tehetünk meg –, akkor az Észak- és Dél-Erdély közti különbségnek, amely a 9–10. század fordulóját követően alakult ki, legkésőbb 932-ben pedig alapját veszítette, rövid soron meg kellett volna szűnnie. Mi sem lett volna természetesebb, mint hogy az Észak-Erdély jobbára magyar lakossága (az öt nemzetség, azaz egy törzs népe), amely elfoglalta Dél-Erdélyt, birtokokat szerzett volna ott, s ezzel önmagában hozzájárult volna annak a különbségnek a felszámolásához, amely 932-ig fennállt a két régió között. Tömeges megjelenése nyilván változtatott volna Dél-Erdély etnikai arculatán és politikai helyzetén is. Ha Dél-Erdély legkésőbb 932-ben magyar kézre került, nem lenne érthető, hogy az alig néhány évtizedre zsugorodó különfejlődés jellemzői Észak- és Dél-Erdély között miért konzerválódtak évszázadokon át. Csak egyféleképpen oldhatjuk fel az ellentmondást: az észak- és dél-erdélyi régió közötti különbségek azért nem enyésztek el már a 10. században, sőt mi több, őrződtek

⁷⁷ Makkai László: Századok 1944. 189.; Makkai László: ET, 260–268.

⁷⁸ Kniezsa István: a 2. jegyzetben i. m. 152–154.

⁷⁹ Adatok I. 32–38.

⁸⁰ Bóna István: ET 233.

meg hosszú ideig, mert viszonylag hosszú időn át eltérő úton haladt Észak- és Dél-Erdély fejlődése.

T Sajátos módon vall a 10. századi Észak-Erdély magyar uralom alatti voltáról Anonymus. Természetesen a névtelen jegyzőnek csak azokat a híradásait szabad felhasználni – azokat sem perdöntő súllyal –, amelyek családi tradíciókat őrizhetnek, s így a koholt, fiktív eseményeknél nagyobb hitre tarthatnak számot. Makkai László teljes joggal utalt arra, hogy már az anonymusi hagyományból is legalább két ősfoglaló magyar nemzetség észak-erdélyi jelenléte következik. A Zsomborokról, akiket Anonymus beolvasztott a váci egyházmegyében birtokos Gyula-Zombor nemzetségbe, már említést tettünk. Az a körülmény, hogy az egész erdélyi honfoglalást a névtelen jegyző Észak-Erdélyre lokalizálta, a Zsomborokkal van összfüggésben. Am említést tett Anonymus az erdélyi honfoglalás kapcsán Tétény vezér egy kémjéről is, Apafarkas apjáról, Agmándról, aki lopva megvizsgálta az erdélyi föld természeti viszonyait és népességét. A középkorban ismerünk Észak-Erdélyben egy Agmánd nemzetséget, s már Karácsonyi János hangot adott gyanújának: „nem lehetetlen, hogy névadó ősök azon Agmánd volt, akinek atyját, Apafarkast [!], a Névtelen Erdély elfoglalásában Tuhutum kémjeként szerepelteti.” Növeli a bizalmat Anonymus híre iránt, hogy a 14. század közepén a nemzetséget Farkas-Agmánd néven nevezték, illetve hogy ugyanakkor a Szamos folyó szatmári szakaszán Agmándlovamezeje helynevet említett egy oklevél.⁸¹

Észak-Erdélyben, a Szamos és a Maros között tehát magyarok szálltak meg, méghozzá bizonyára a 10. század legelején. Utóbb, évszázadokkal később e területen úri nemzetségek bukkanak fel, a Zsombor, az Agmánd, a Borsa, a Kalocsa vagy Szil nemzetség, valamint a Mikola-rokonság, amelyet nem említ oklevél genusként. A Borsa nem Biharból szakadt ide, a többi genus azonban valóban őshonosnak tűnik e vidéken, legalábbis sem Magyarország (sem Erdély) más vidékein nem volt birtoka. Ha a 10. századi nemzetségek és a 13. századdal megjelenő úri genusok azonosságára nem is gondolhatunk,⁸² azt készsággel elismerjük: Észak-Erdélyben azok leszármazottai éltek és birtokoltak a 13–14. században is, akik a 10. században itt nyertek maguknak szállásterületet. A 13–14. századi úri nemzetségeknek lehettek a 10. században az ottani népesség egészét átfogó nemzetségek az „előzményei”, s mivel a 10. századra nézve több nemzetség itteni megszállása és birtoklása valószínűsíthető, e 10. századi nemzetségek egy törzset adtak ki. Az ismert analógia szerint egy besenyő törzs öt nemzetségből állott.⁸³ A Makkai által Észak-Erdélyre a 10. század elejére feltételezett öt nemzetség éppen egy törzset tett ki (még ha a Borsák és Mikolák beszámolásával akadnak is problémák). Úgy véljük, kimondható: Észak-Erdélyben egy magyar törzs szállt meg a honfoglalást követően a maga három-négy-öt nemzetségével, s ez a törzs a törzsszövetségben a gyula méltóságot viselő főnök vezetése alatt állott. Utóbb, a törzsszövetségi keretek lazulásával, egyre inkább törzsi hatalmassággá vált a gyula, de méltóságnevét több nemze-

⁸¹ SRH, I. 65. L. Makkai László: Századok 1944. 163–165., 168–171.; MN, I. 76.; Adatok I. 70.; Makkai László: ET, 263., 267.

⁸² Kristó Gyula: a 7. jegyzetben i. m. 26–50., 459–467.

⁸³ Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. 1959. 7.

déken át megőrizte, s ez olyannyira általánossá vált, hogy kortárs és közel kortárs krónikások Gyulának nevezték, mintha ez neve lett volna.]

A – sorrendben harmadik – gyulát 1003-ban ott érte a vereség Szent István király seregétől, ahol a 10. század eleje óta családja uralma alatt tartotta a földet, Észak-Erdélyben. Egyedül Anonymus révén tudjuk, hogy az Ajtonyt legyőző Csanád apja Doboka volt.⁸⁴ Doboka viszont egy észak-erdélyi vár és vármegye neve is. Az ismert esetek szerint Szent István korában élő, a király pártján álló előkelő nevét örzi az a vármegye, amelynek megszervezésében (az ott lakozó ellenséges vezér legyőzésében) a király híve érdemeket szerzett. Így jutott Hont megye István német származású főemberének, Hontnak a nevéhez, s így nyerte az Ajtonytól elfoglalt terület annak a Csanádnak a nevét mint megye elnevezést, aki hadvezére volt a király Ajtonyt legyőző seregének. Doboka is hasonló módon adhatta nevét a Dobokavár körül megszervezett megyének. Tudjuk, Csanád 1028 körül harcolt Ajtonnyal. Apja, Doboka 1003-ban oroszlánrészt vállalt a gyula uralmának megdöntésében. Dobokavár és Doboka megye neve is arra vall tehát, hogy itt az észak-erdélyi régióban volt a Doboka által legyőzött gyula országa.⁸⁵ Másként nyilatkozik Dobokáról Györffy György és Makkai László. Györffy szerint István király 1003-ban hadat indított anyai nagybátyja, Prokuj gyula ellen, ezzel egy időben Észak-Erdélyben Zsombor meghódolt, ám István ennek ellenére „Zsombor várát, népeinek kétharmadát és széki sóbányáját elkobozta; a várba beültette ispánnak Csanád apját, Dobokát, akiről a vár és megyéje nevét kapta, hasonlóan ahhoz, hogy az Ajtony várába ültetett Csanádról Csanád várat és megyéjét elnevezték”.⁸⁶ A párhuzam azonban nem tökéletes, hiszen Csanád azért ültetett be Ajtony várába, mert fegyveresen legyőzte a marosvári törzsfőt.

Éppen Csanád analógiája vezethet bennünket arra a következtetésre, hogy Doboka meg azért lett az utóbb róla elnevezett vár és a vár köré szerveződő megye első ispánja, mert erőszakkal törte le a vár korábbi urának – feltevésünk szerint Prokuj gyulának – a hatalmát. Vajon ha Doboka legyőzte Prokujt, miként lehet, hogy annak bizonyos leszármazottai, valamint törzsének előkelői helyükön maradtak, s utóbb úri nemzetségek névadóiként bukkannak fel? Semmi kivételszerű nincs ebben, sőt éppen ez tűnik szabályosnak. Az 1028 táján legyőzött Ajtonytól leszármazott Ajtony úri nemzetség tagjai még a 14. század elején is ott birtokoltak a Maros mellett, ahol három évszázaddal korábban elődjük, Ajtony törzsfői hatalmat gyakorolt. Ugyancsak nem vesztették el békési javaikat a Vata lázadó vezértől (ugyancsak törzsfőtől) származó Csolt nemzetség tagjai sem.⁸⁷ Doboka tehát – Szent István király megbízásából és a királyi sereg élén – legyőzte Prokujt gyulát, kivetette várából, maga ült be oda, de a gyula rokonai és a neki szolgáló nemzetségi előkelők továbbra is helyben maradtak, még birtokaikat, illetve azok egy részét is átmenekítették. Ha feltevésünk megállja a helyét, Prokuj gyula központja Dobokavár volt! Igaz, Bóna István szerint „Dobokavár a Szent István-i megyeszervezet kiépítésekor ispáni várként épült”,⁸⁸ de a vár átadásánál talált, „a

⁸⁴ SRH, I. 50.

⁸⁵ *Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Bp. 1988. 483–484. L. még *Bóna István: ET, 220.*

⁸⁶ ÁMTF, II. 48.

⁸⁷ MN, I. 91–94., 379–383.; ÁMTF, I. 836., 843., 494–495.

⁸⁸ *Bóna István: ET, 220.*

10. század utolsó, a 11. század első évtizedeire” utaló leletek sem a vár építettőjéről nem szólnak, sem szigorú időkeretet nem adnak. Makkai szerint Doboka „Sarolt nővérének, Karoldnak, azaz Szent István nagynénjének férje volt. . . , az ezredfordulón mindenesetre ő lehetett a legnagyobb tekintély az északi ösfoglaló nemzetségek körében, mert a vezető Zsombor nemzetség szállásföldjén épült vár az ő nevét viseli. Mivel pedig a királyi megyék szervezési központjával szolgáló várak több esetben az első királyi megyeispán nevét vették fel, Dobokát Szent Istvánnak önként meghódoló, s ezzel az északi ösfoglaló nemzetségek szállásterületét István uralma alá engedő nemzetség-, illetve törzsfőnek kell tekinteni”.⁸⁹ Természetesen semmi adat nem igazolja, hogy Doboka Karold férje lett volna, amint sem Györffy, sem Makkai okfejtésében nincs forrásos alapja annak a vélekedésnek, hogy Dobokavár 11. század eleji ura (Zsombor, akinek létét Makkai joggal elutasította, illetve Doboka) önként írták volna, hogy az erdélyi Dobokavár urát 1003-ban István *fegyveresen* legyőzte, akkor ezzel elismerték volna, hogy Dobokavár ura Prokuj gyula volt, s István az Észak-Erdélyben levő Gyula-törzs különállását törte össze.

Az Anonymus után indult kutatók közül számosan közel jutottak annak feltételezéséhez, hogy a gyulák országa Észak-Erdélyben volt. Váczy Péter szerint a névtelen jegyző összekötötte a (Gyula-)Zsombor nemzetség származását az erdélyi Gyulákkal, s mivel a genus szállásai az ő korában javarészt a Szamos völgyében feküdtek, a Szent István kori Gyula szállását is ide helyezte. Váczy végül is ezt nem fogadta el, s „megróttá” Anonymust, amiért egészen önkényesen szűkítette meg a Gyulák birodalmát erre az észak-erdélyi vidékre. I. Tóth Zoltán szerint Anonymus „északerdélyi beállítottsága azt a látszatot kelti, mintha a Gyulák esetleg nem is a Maros, hanem a Szamos völgyében székelték volna”. Ha csak utolsósorban is, de szerepe van a kérdés eldöntésében annak az anonymusi eljárásnak, hogy a honfoglaló magyarok ellenfelül megtett, helynévből életre keltett Gyula (*Gelou*) blak vezért Észak-Erdélybe helyezte, márpedig Györffy helyesen vette észre: „Gelou országának irodalmi előképe a magyar Geula [Gyula] törzsfőnök szállásterülete (országa) volt.” E nézetét legfrissebben is vallotta Györffy: „Gyalu vezér nem történeti személy, hanem Gyula vezér szerepébe helyettesített irodalmi alak.”⁹⁰ Még két további megfigyelés is gyámolíthatja a gyulák észak-erdélyi szállásterületéről kialakított feltevés igazát. Talán nem merőben véletlen, hogy az erdélyi Zsombor úri nemzetség 14. századi családtagjai sorában Gyula nevű személlyel találkozunk.⁹¹ Még többet nyom a latban, hogy az erdélyi püspökség éppen északi irányban tűnyúlt a történeti Erdély határain, a püspökség legtekintélyesebb birtokai is Észak-Erdélyben feküdtek. Nem véletlen, hogy Karácsonyi János egyenesen arra gondolt: az egyházmegye első székhelyei Erdélyen kívül, illetve Észak-Erdélyben voltak, s csak utóbb került a központ Gyulafehérvárra. Ennek hatása alól még Makkai sem tudta kivonni magát: felvetette, hogy Gyalu vára talán az erdélyi püspök első székhelye volt, mielőtt Gyulafehérvárra költözött volna.⁹² Előbbi megjegyzésünkkel azt nyomatékosítottuk,

⁸⁹ Makkai László: ET, 281.

⁹⁰ Váczy Péter: a 18. jegyzetben i. m. 487.; Inokai Tóth Zoltán: Századok 1945–1946. 70.; Györffy György: Ethnographia 1965. 427.; ÁMTF, III. 349.

⁹¹ MN, II. 113.

⁹² Karácsonyi János: Katholikus Szemle 1896. 471–474.; Kristó Gyula: a 21. jegyzetben i. m. 105–107. L. Makkai László: ET, 267.

hogy a Zsombor úri nemzetség leszármazottai még évszázadokkal később is őrizhették annak emlékét, hogy a gyuláktól származtak, az utóbbi érvünk pedig annak igazolását szolgálta: ha Prokuj gyula Észak-Erdélyben gyakorolt hatalmat, akkor a leverése után röviddel ott megszervezett erdélyi püspökségnek is eredendően a gyula szállásterületére, Észak-Erdélyre, illetve az azzal északról határos területre kellett kiterjednie.

A Gyulák erdélyi uralma kapcsán már csak egy kérdés vár megválaszolásra: milyen volt a viszony, főleg a 10. század második felében, az Árpádok és a gyulák között? Ebben a vonatkozásban Györffy György egészen szélsőséges álláspontot képvisel, amennyiben elvitatni igyekszik a gyulák önállóságát, s bizonyítani törekszik azt, hogy az Árpádok tényleges főhatalma érvényesült felettük, illetve Erdély felett. Még Géza fejedelem idejére sem ismerte el Györffy, hogy „a Gyulák ekkor önálló tartománnyal rendelkeztek” volna, ugyanis az Árpádok Erdélyben „egy-két sóbányát mindig a kezükben tartottak”. Azt sem fogadta el Györffy, hogy Bulcsú és gyula megkeresztelkedése esetén „külön utakon járó törzsfők akcióiról volt szó”. Legfeljebb annyit engedett meg: „a »gyulá«-nak és családjának Erdélybe költözése azt jelentette, hogy emelkedett önállóságuk”. 1003 körül tétélezte csak fel Gyuláról (valamint Ajtonyról), hogy mindkettő „mint önállósult tartományúr külön utakon járó politikát folytatott”.⁹³ Györffy nézetével szemben Makkai tartózkodó álláspontot foglalt el, s csak odáig ment el következtetéseiben: az Árpád-házi „nagyfejedelemnek az összes magyar törzsek fölötti uralomra tartott igénye fennállott, de azt gyakorlatilag csak István király hadjáratai érvényesíthették”.⁹⁴ Két olyan mozzanat szól Györffy felfogása ellen, illetve erősíti Makkai megfogalmazását, amely akár perdöntőnek is tekinthető abban a kérdésben: ki volt ténylegesen az úr a 10. századi Erdélyben? Az egyik bizonyíték egy szellemes megfigyelésen alapul: Taksonynak az erdélyi gyulák családjába tartozó Sarolttal kötött házassága az egyetlen kivétel az Árpádok négyszáz éves történetében, amikor a trón várományosa saját országabeli előkelővel kötött házasságot.⁹⁵ Ha azonban ezt nem ítéljük kivételnek, akkor ebből az következik: a 10. század második felében az Árpádok idegennek tekintették a gyulák családját, országát és népét. Minden okuk megvolt erre: a gyulák saját önálló uralmi területtel rendelkeztek, amely felett az Árpádok legfeljebb elvi uralmi igénnyel rendelkezhetek. Önálló külpolitikát folytattak, gyula, a második, Bizáncban keresztelkedett meg, keleti rítus szerinti térítő tevékenység kezdődött Erdélyben. Etnikailag a magyar és a török komponens mellett a gyulák tartományában megerősödött a szláv elem, amint Sarolt nevének szlávos alakja (Beleknegini), valamint Prokuj szláv neve mutatja.⁹⁶ S hogy nem csupán a 10. századi Árpádok, hanem a kortárs és későbbi krónikások is önállónak tekintették Gyulát, megfogalmazásaik bizonyítják. A Hildesheimi Évkönyv ugyanúgy királynak (*rex*) nevezte Gyulát, mint Istvánt, országának pedig megadta a *regnum* minősítést. Még egyértelműbb a 14. századi krónikakompozíció tudósítása: Szent István Gyula igen tágas és nagyon gazdag országát (*regnum*) Magyarországhoz (*monarchie*

⁹³ Györffy György: a 67. jegyzetben i. m. 102–103.; Györffy György: MT, 683., 706., 764.

⁹⁴ Makkai László: ET, 591.

⁹⁵ Ezt a gondolatsort *Boba Imre* vetette fel 1986. december 5-én Szegeden tartott előadásában.

⁹⁶ G, III. 2203–2204. L. *Melich János*: Beleknegini és Prokui. Magyar Nyelv 1927. 488–496. L. még *Szegfű László*: Sarolta. *Horváth János–Székely György* (szerk.): Középkori kútfőink kritikus kérdései. *Memoria saeculorum Hungariae* 1. Bp. 1974. 243–245.

Hungarie) csatolta”.⁹⁷ Nyilván azért tette ezt, mert a megelőző évtizedekben, lényegében már a gyulák 10. század eleji észak-erdélyi mgtelepődése óta, nem tartozott Magyarországhoz, vagyis az Árpádok uralma alá.

5. A bolgárok Erdélyben

A 9. századi erdélyi bolgár uralomra – „egyértelmű és jó régészeti bizonyítékok” mellett – 892. évi írott adatból lehet visszakövetkeztetni. „Ebből tudjuk, hogy a bolgárok A 9. század folyamán rátették a kezüket Erdély sóbányáinak egy részére, s kereskedtek is az alattvalóiktól kibányászott sóval”. A régészeti adatok alapján a 9. században Dél-Erdélyre szorítkozóan lehet bolgár népeiséget kimutatni Erdély területéről. „Singidunum fehér kőfalakkal védett római-bizánci várát a hódító bolgárok a 9. században Belgrad-nak »Fehér várnak« nevezik, a szláv nyelv uralomra jutását Bulgáriában az utolsó török nevű kán, Omurtag halálától számíthatjuk (831).” A Maros menti bolgárok központja is itt, „Apulum római, fehér kőfalai között”, az általuk Belgradnak nevezett erősségben volt.⁹⁸ A dél-erdélyi bolgár fennhatóság 10. századi sorsát illetően háromféle nézet van jelen a mai magyar történetírásban. Az egyik felfogás szerint (Győrffy György, Bóna István képviseli ezt) már a 9. század végi erdélyi magyar honfoglalással véget ért a bolgár uralom, a kevés számú bolgár elem magyar fennhatóság alá került.⁹⁹ Makkai László – mint ismeretes – legkésőbb 932-re tette (Maszúdi alapján) Dél-Erdély magyarok általi elfoglalását.¹⁰⁰ Mi – elsősorban a 14. századi krónikakompozíció Keánnal kapcsolatos 66. fejezetére támaszkodva – az 1010-es évekre helyeztük ezt, s e Keánban a kagánt (szlávul vajdát), a dél-erdélyi bolgár uralom képviselőjét láttuk.¹⁰¹ Felfogásunkat Győrffy azzal kísérte meg cáfolni, hogy az általunk hasznosított krónikahelyet „nem hitelt érdemlő forrás”-nak minősítette.¹⁰² Mint oly sok más – jelenleg egyértelműen, megnyugtatóan el nem dönthető – vitakérdésben, ebben is a későbbi kutatások és kutatók hivatottak a „végső” szó kimondására.

Vannak azonban a vitatott krónikahelyen kívül egyéb más szempontok is, amelyeket érvényesíteni kell a dél-erdélyi bolgár uralom esetleges továbbélését (vagy 9. század végi megszűntét) vizsgálva. Ezek sorából az egyik mozzanatra már fentebb utaltunk. Makkai – nagyon is méltánylást érdemlő okok alapján – nem számolt azzal, hogy a magyarok a 9. század végén „azonnal egész Erdélyt elfoglalták volna”. Az általa elősorolt okokat – „honfoglaló nemzetségek északon, ilyenek hiánya délen, a Marostól északra, ill. délre fekvő területek toponimiai különbségei, Simeon cár hatalma s a király kori vajdáknak sokáig csak Fehér megyére kiterjedő fennhatósága” – magunk is osztjuk. Ezen okok miatt „túrte meg” Makkai legkésőbb 932-ig a bolgár fennhatóságot

⁹⁷ G, I. 141.; SRH, I. 315.

⁹⁸ *Bóna István*: ET, 190–193.

⁹⁹ *Győrffy György*: MT, 594–595.; *Bóna István*: ET, 202–203.

¹⁰⁰ *Makkai László*: ET, 271–272., 274.

¹⁰¹ SRH, I. 315–316. L. *Kristó Gyula*: a 21. jegyzetben i. m. 101–103., 112–113.; *Kristó Gyula*: l. a 37. jegyzetben i. m. 485.

¹⁰² *Győrffy György*: Századok 1983. 1104. old. 4. jegyz.

Dél-Erdélyben.¹⁰³ Ám, mint fentebb már kifejtettük, ha csak néhány rövid évtizedre szűkítjük a bolgárok dél-erdélyi uralmát a magyar honfoglalást követően, ekkor e különbségek Észak- és Dél-Erdély között hamarosan, talán már a 10. században eltűntek volna, mielőtt még tudomást szereztünk volna róluk. Ugyanis ha az észak-erdélyi honfoglaló nemzetségek legkésőbb 932-ben birtokba vették volna Dél-Erdélyt, ott is ősfoglalókként szerepeltek volna, tehát Dél-Erdélynek is lettek volna honfoglaló nemzetségei. Azok a toponimiai különbségek is, amelyek a 9–10. század fordulóján, a magyarok megjelenésével, éppen csak-jelentkezni kezdtek Erdély északi és déli fele között, Dél-Erdély korán magyar kézre jutásával megszűntek volna. Az Észak- és Dél-Erdély közti mély különbségek magyarázatára nem tűnik elégségesnek a Makkai feltevése alapján adódó húsz-harminc esztendő. Ha a két erdélyi régió közti fejlődésbeli eltéréseket kellő súllyal mérlegeljük, csak arra a következtetésre juthatunk: nem harminc, hanem legalább háromszor (vagy négyszer) harminc esztendei eltérő irányú fejlődés képes csak ilyen különbségeket produkálni. A sok forrás együttes elemzéséből levont következtetés nagyon erőteljesen amellett vall, hogy Erdély északi és déli részének sorsa huzamos (évszázadnyi) időn keresztül eltérő módon alakult. Mivel a magyarság jelenléte Észak-Erdélyben a 10. század legelejétől nem lehet vitás, csak arra gondolhatunk: Dél-Erdélyben élt tovább, egészen a 11. század elejéig, az ott a 9. században kialakult és fennállt bolgár uralom.

Ebbeli tételünk megtámasztására még egy közvetett bizonyítékunk van. Ez pedig az erdélyi vajdaság kialakulásának kérdésköre. A kutatásnak az a vonulata – „maior et senior pars” –, amely Gyulafehérvár központtal Dél-Erdélybe helyezte a gyulák országát, „könnyedén” meg tudta magyarázni az erdélyi vajdaság létrejöttét. Pauler Gyula és Györffy György arra gondolt, hogy az erdélyi vajdaság neve Gyula, a törzsvajda (azaz törzsfő) tisztének nevéből alakult,¹⁰⁴ Makkai László arra, hogy a gyula méltóságnevet a gyulák népe a szláv vojevoda („hadvezér”) szóval adta vissza, s „ebből az elnevezésből alakult később az erdélyi »vajda« méltóságnév”.¹⁰⁵ E feltevések mindegyike az erdélyi gyulához kapcsolja az erdélyi vajdaság kiindulópontját, s annak létrejöttét Dél-Erdélyre lokalizálja. Az erdélyi vajdaság kialakulásának színterével és korai kiterjedésével már régóta semmi probléma nincs. Makkai László 1944-ben máig ható érvénnyel dolgozta ki a vajdai hatalom területi fejlődésének menetét. A vajda kezdetben nem volt egyéb, mint gyulafehérvári ispán, akinek hatásköre eredetileg *csak* Dél-Erdélyre terjedt ki, Észak-Erdélyre *nem*. Kétségtelenné teszi ezt az a körülmény, hogy 1164-ben még dobokai, 1201-ben pedig kolozsi ispánokkal találkozunk az oklevelek méltóságsorában, holott „a 13. század után ezek között sohasem fordulnak elő, mert nem a király, hanem a vajda nevezte ki őket”, Kolozs és Doboka megyék csak a 12–13. század fordulóján jutottak a vajda hatásköre alá. A szolnoki ispán azonban még ekkor sem. 1214-ben ugyan az erdélyi vajda egyszersmind szolnoki ispánként szerepel, de már a következő évben más a vajda és más a szolnoki ispán. Egészen a 13. század második feléig (1263-ig) kellett

¹⁰³ Makkai László: ET, 590., 274.

¹⁰⁴ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I. Bp. 1899.² 218.; Györffy György: MT, 764.

¹⁰⁵ Makkai László: ET, 283.

arra várni, hogy a vajda kiterjessze fennhatóságát a legészakibb erdélyi megye, Szolnok fölé, s 1263–1441 között a vajda megszakítás nélkül viselte a szolnoki ispánságot is.¹⁰⁶

Ha viszont Erdély egésze a 9–10. század fordulóján (vagy legkésőbb 932-ben) egységesen magyar uralom alá került, ahol kezdettől fogva (vagy esetleg a 10. század közepe után) a gyulák hatalma érvényesült, mi indokolja, hogy a vajdai méltóság csak 1263-ra tudta Erdély egész területét átfogni? Mi a magyarázata annak, hogy a vajdai fennhatóság határvonala évszázados megosztottságot jelentett Erdélyben? E kérdésre Makkai két alkalommal kétféle választ adott. 1944-ben ekként fogalmazott: „A vajda kerülete, az eredeti Fehér megye pontosan megfelel Gyula tartományának, mindkettőjük északi határa a Szamos és a Maros vízválasztóján haladó. . . gyepevonal volt. . . Tény hajdani tartománya külön szervezetet kapott, északi felét a király a tiszai Szolnok megyéhez kapcsolta, déli részében pedig Kolozs és Doboka megyéket alapította.” Mivel 1986-ban Makkai új magyarázattal állt elő, így 1944. évi saját feltevéseivel nyilván maga sem volt elégedett, s túllépett azon. 1986-ban így írt: „Az, hogy a dél-erdélyi területet kormányzó vajda fennhatósága csak a 13. században terjedt ki a Marostól északra, elsősorban annak tulajdonítható, hogy a honfoglaló nemzetségek leszármazottainak és a nagyfejedelemtől, illetve a királytól közvetlenül függő népességnek eredetileg különböző jogrendje Észak-Erdélyben is csak fokozatosan egyenlítődtől ki a királyi megyerendszer keretei között. Idő kellett ahhoz, hogy a Marostól északra fennmaradó nemzetségek előkelő tagjai összeolvadjanak a királyi tisztviselők felső rétegével.”¹⁰⁷ Ezzel az újkeletű válasszal nem tudunk mit kezdeni. Vajon az alatt a legfeljebb harminc év alatt alakult ki az a „különböző jogrend” Észak- és Dél-Erdélyben, amelynek eltün(t)éséhez legalább háromszáz esztendő (a 932 és 1263 közti távolságot pontosan kiszámolva 331 év) kellett? Annak megbecslése, hogy egy társadalom meghatározott idő alatt mekkora fejlődést tett meg, egzakt mutatók híján erősen szubjektív dolog. Ha Makkai álláspontját osztjuk, akkor a dél-erdélyi régió már 933-tól kezdve azonos pályán futott (futhatott) az észak-erdélyivel. Vagyis az uralmi különállás jóval az állam kialakulását megelőzően megszűnt, s hamarabb ért véget, mint a legtöbb magyarországi törzs különállása a 10. század folyamán. Mégis a törzsi különállásnál, amely legalább fél évszázadnyi – vagy még hosszabb – időt fogott át, jóval maradandóbb nyoma maradt az észak- és dél-erdélyi különállás legfeljebb harminc esztendejének. A szubjektív mozzanatokot is le- vagy hozzászámolva ez aligha hihető. S ne feledjük, ez a súlyos ellentmondás a magyarázatoknak azon „könnyedébb” vonulatához kapcsolódik, amely a gyulák dél-erdélyi országából, illetve dél-erdélyi központjából fejtette ki (és meg) az erdélyi vajdaság intézményét.

Gyökeresen más a helyzet, ha komolyan vesszük azokat az érveket, amelyeket fentebb elősoroltunk, s amelyek arra vallanak, hogy a gyulák a 10. század legelejétől egészen 1003. évi bukásukig Észak-Erdélyben éltek és országoltak, ahová a vajdaság legkorábban csak a 12. század utolsó évtizedeiben, illetve a 13. században ért el. A gyulák észak-erdélyisége merőben új magyarázatot igényel az eredendően dél-erdélyi vajdaság kialakulására. E ponton kell újra elővennünk a dél-erdélyi bolgár uralom továbbélésének dolgát. Le kell szögeznünk, mint már 1979-ben is megtettük: „a 10. századi Erdély

¹⁰⁶ Makkai László: Századok, 1944. 186–189. L. még Kristó Gyula: a 21. jegyzetben i. m. 116–117.; Makkai László: ET, 285–286.

¹⁰⁷ Makkai László: Századok, 1944. 188–189.; Makkai László: ET, 286.

települési és politikai bifurkációját nem kizárásos alapon képzeljük el: délen is éltek magyarok, amint ahogy északon is laktak szlávok”,¹⁰⁸ még pontosabban fogalmazva: a politikai-uralkodó viszonyok és a települési kép nem abszolút értelemben fedték egymást. Észak-Erdélyben a gyulák „törzsi állama” létezett,¹⁰⁹ Dél-Erdélyben egy, a magyar honfoglalást túlélő bolgár államalakulat, élén a kagánnal, szlávul a vajdával, ám északon nem csak magyarok, délen pedig nem csak szlávul beszélő bolgárok éltek. Ha eltekintünk egy hosszasan továbbélő dél-erdélyi bolgár államiság feltételezésétől, egyszerűen nem tudjuk sem azokat a kiáltó ellentéteket megmagyarázni, amelyek az észak- és dél-erdélyi régió között tartósan fennálltak, sem okát adni annak, hogy vajdaság névvel miért jött létre Dél-Erdélyben egy sajátos különkormányzat. S azért kell viszonylag hosszúra nyújtani e dél-erdélyi bolgár államiság létét, hogy egyfelől a két erdélyi régió különállásának időtartama ténylegesen magyarázni tudja a fejlődésbeli különbségeket, másfelől pedig hogy e dél-erdélyi bolgár berendezkedés folytatásának lehessen tekinteni azt a dél-erdélyi vajdaságot, amelynek első vezetőjéül a 14. századi krónikakompozíció Erdélyt Zoltánt teszi meg, s akinek a létében s első vajdai funkciójában a legújabb kutatás nem kételkedik.¹¹⁰ Ez indokolja – túl a vitatott 66. krónikafejezet helyén, amely a Gyula elleni 1003. (a krónikában 1002.) évi hadjárat és az 1020–1021. (a krónikában 1022.) évi¹¹¹ természeti jelenségek leírása közé helyezte Szent István király Keán vezér elleni hadjáratát –, hogy az 1010-es évekre tettünk e dél-erdélyi államalakulat felszámolását. Véleményünk szerint tehát (ha a közvetlen kútfő, a 66. krónikafejezet értelmezése körül még nem is jutott nyugvópontra a polémia) figyelmet érdemlő körülmények eléggé határozottan tanúskodnak Dél-Erdély tartós különállásáról Észak-Erdélytől, illetve egy dél-erdélyi bolgár uralom 11. század elejéig elnyúló fennállásáról.

Túlmutat már a 10. századon, ennél fogva éppen csak érintjük, hogy az Észak-Erdélyben a 11. század elején kialakult latin ritusú egyház és a vármegyeszervezet (sőt magának Erdélynek a neve is¹¹²) északról haladt dél felé, míg a bolgár uralom romjain létrejött magyar különkormányzat (a vajdaság) délről tört észak felé. A 13. század második felében egész Erdély a vajda uralma alá jutott, de a politikai Erdély (az erdélyi vajdaság) és az egyházkormányzati Erdély (az erdélyi püspökség) a későbbiek során sem fedte teljesen egymást.

6. Összegzés

Fejtegetéseink végére értünk. A 10. századi Erdély politikai történetére vonatkozó eredményeink – nem ejtve itt most szót a forráskritikai megállapításokról – röviden összefoglalhatók. A honfoglaló magyarok 895-ben behatoltak Erdélybe, majd rövidesen

¹⁰⁸ *Kristó Gyula*: a 21. jegyzetben i. m. 100.

¹⁰⁹ A fogalomra l. *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 473–487.

¹¹⁰ SRH, I. 315–316. L. *Kristó Gyula*: a 21. jegyzetben i. m. 101.; *Györffy György*: MT, 764.; *Makkai László*: ET, 285., 293.

¹¹¹ *Mályusz Elemér*: *Krónika-problémák. Századok*, 1966. 716.

¹¹² Erdély nevére l. *Kristó Gyula*: a 21. jegyzetben i. m. 105.; *Aron Péter*: Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek tájszemlélete. *Magyar Nyelvjárások XXIV.* Debrecen 1981. 103.; *Györffy György*: *Századok*, 1983. 1112–1113.

továbbvonultak nyugat felé. Amikor bizonyossá vált, hogy tartósan a Kárpát-medencében kell berendezkedniük, egy törzset, a törzsszövetség második számú vezetőjének, a gyulának a törzsét (amelyet korábban Kurszán vezetett) Erdélybe, még hozzá Észak-Erdélybe irányították, hogy védje meg a magyar törzsszövetség keleti határait a besenyőkkel szemben. Nem terjedt ki a magyar uralom Dél-Erdélyre, ahol egészen a 11. század elejéig fennmaradt a 9. században itt kialakult bolgár uralom. A gyulák népe ettől kezdve Észak-Erdélyben élt, a 10. század közepén működött gyula Konstantinápolyban megkezdte, s kezdetét vette a görög ritusú keresztény hit terjesztése Észak-Erdélyben. Árpád-házi Géza és a gyulák családjába való Sarolt házassága „idegen” hatalmak között létesült frigy volt; csak elodázta, de nem akadályozta meg a két hatalmi központ, a két törzsi „állam”, az esztergomi Árpádok (István) és a Dobokavárban székelő gyulák (Prokuj) fegyveres megmérkőzését. A küzdelem 1003-ban Szent István — illetve hadvezére, Doboka — győzelmével végződött, majd a következő években a király megtörte a bolgárok uralmát is Dél-Erdélyben. A két erdélyi régió évszázados különállása, eltérő sorsa azonban maradandó, az Árpád-kor nagy részében észlelhető különbségeket eredményezett Észak- és Dél-Erdély között. Az általunk itt most röviden összegzett kép kétségtelenül sápadtabb, színtelenebb, mint az, amelyet Anonymus és a helynevek alapján lehetne rajzolni, de a forráskritikát alkalmazó történész mintegy „kárpótlásként” azzal vigasztalja magát, hogy talán-talán igazabb.

Дьюла Кришто

К ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ТРАНСИЛЬВАНИИ X В.

(Резюме)

Настоящая статья — отчасти критический, отчасти историко-политический анализ истории Трансильвании X в. Рассматривается нынешнее состояние исследования проблематики, и в этой связи констатируется: румыны не играют никакой роли в Трансильвании X века, поэтому автор далее воздерживается от детальной критики противоречащих первоисточникам, антинаучных румынских взглядов. Указывает, что венгерская историография придает слишком большую роль отчасти географическим названиям, отчасти летописи Анонима начала XIII в. Оставляя эти данные вне поля зрения, автор следующим образом отражает политическую историю Трансильвании X в. Венгры — основатели отечества — в 895 году вторглись в Трансильванию, затем вскоре двинулись дальше на запад. Когда стало очевидным, что необходимо надолго обосноваться в Карпатском бассейне, племя второго по значению руководителя племенного союза дьюлы было направлено в Трансильванию (Северную Трансильванию). Раньше вождем этого племени был Курсан. Перед племенем была поставлена задача защитить восточные границы племенного союза от печенегов. В Южной Трансильвании сохранилось существовавшее еще с IX века болгарское господство, то есть племя дьюлы не владело в течение всего X в. районами к югу от реки Марош. Дьюла, живший в середине X в., в Константинополе принял христианство, в Северной Трансильвании началось распространение христианства с греческими ритуалами. Брак Гейзы из династии Арпада и Шарольт из семьи дьюлы был браком „чужих” государств, отстрочил столкновение между обосновавшимися в Эстергеме Арпадами и создавшими свой центр в Добокаваре Дьюлами. Решающее столкновение между двумя племенными государствами состоялось в 1003 году, между королем Иштваном (его полководцем Добокой) и дьюлой Прокуем. Битва закончилась победой короля, который в последующие годы покончил с болгарским господством в Южной Трансильвании. Однако

многoveковое существование порознь двух трансильванских регионов, их разная судьба оставили глубокий след, сохранили различия между Северной и Южной Трансильвией в значительной части периода правления династии Арпадов. Сложившаяся на севере, латинского ритуала церковь и комитатская организация распространились с севера на юг, родившаяся на руинах болгарского господства венгерское самоуправление (воеводство) — с юга на север. Во второй половине XIII века вся Трансильвания оказалась во власти подданного венгерского короля — господаря, но политическая Трансильвания позже уже не была тождественна Трансильвании церковной (трансильванскому епископству).

Gyula Kristó

DE L'HISTOIRE POLITIQUE DE LA TRANSYLVANIE DU Xe SIÈCLE

(Résumé)

Gyula Kristó procède aussi à une critique des sources à propos de l'histoire politique de la Transylvanie du Xe siècle. Examinant l'état actuel des recherches y relatives, il constate que les Roumains n'ont joué aucun rôle dans l'histoire de la Transylvanie du Xe siècle, et refuse par la suite de réfuter en détail les positions antiscientifiques des historiens roumains feignant d'ignorer les faits. Kristó fait remarquer que dans l'étude de cette question l'historiographie hongroise a accordé une importance démesurée au toponymes et aux chroniques d'Anonymus (début du XIIIe siècle). Écartant ces points d'appui, Kristó tente à son tour de reconstituer l'histoire politique de la Transylvanie du Xe siècle. En 895, les Hongrois allant à la conquête de leur pays pénétrèrent en Transylvanie, puis continuèrent leur chemin vers l'Ouest. Quand ils se rendirent compte qu'ils devaient s'établir durablement dans le bassin carpatique, la tribu du *gyula*, chef "numéro deux" de la fédération des tribus magyares, fut envoyée en Transylvanie (plus précisément, dans la Transylvanie du Nord), avec la mission de défendre les frontières est de la fédération magyare contre l'attaque menaçante des Petchenègues. Le Sud de la Transylvanie était occupé dès le IXe siècle par les Bulgares; partant, les *gyula* ne pouvaient pas dominer les régions situées au Sud du Mures pendant tout le cours du Xe siècle. Vers 950, le *gyula* recut le baptême à Constantinople, et le christianisme orthodoxe grec commença s'implanter dans le Nord de la Transylvanie. Le mariage du prince Géza (de la maison des Árpádiens) et de Sarolt (de la famille des *gyula*) était le résultat d'un compromis politique conclu entre deux puissances, retardant l'éclatement des hostilités ouvertes entre les Árpádiens siégeant à Esztergom et les *gyula* installés à Dobokavár. La guerre décisive entre les deux États tribaux eut lieu en 1003. Grâce à son chef de guerre Doboka, le roi Étienne Ier remporta la victoire sur le *gyula* Prokui; un an plus tard, il chassa les Bulgares du Sud de la Transylvanie. Cependant, la séparation séculaire des deux régions transylvaines devait entraîner des différences sensibles pendant tout le règne de la dynastie des Árpádiens entre la Transylvanie du Nord et la Transylvanie du Sud. Implantées au Nord, l'Église catholique romaine et l'organisation des territoires en comitats gagnèrent progressivement le Sud, tandis qu'un gouvernement autonome hongrois (la voïvodie), établi sur les ruines de la domination bulgare, fraya son chemin vers le Nord. Dès la deuxième moitié du XIIIe siècle, toute la Transylvanie relevait du voïvode, gouverneur nommé par le roi de Hongrie; cependant, les frontières de la Transylvanie politique (la voïvodie de Transylvanie) et de l'administration ecclésiastique (l'évêché de Transylvanie) ne devaient jamais se recouper complètement.